Vendanta Siddhinta Muktavali Prabandha

वेदांतसिध्धांतमुक्तावळीप्रारंभः

206 Pt

962

सि· मु· श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ दृष्टं दृश्यमानं दृश्यमात्मानं ज्योतिरद्वयं । विनिश्चित्य श्रुतेः साक्षाद्युक्तिभिश्चाभिधीय
ते । तत्रादौ मंगलं तत्त्वानुस्मरणं रूपं स्वयमन्नाभिधेयप्रयोजने साक्षात्प्रतिपाद्य कर्त्तव्यं प्रतिजानीते । अद्वैतम
१ दिना । आत्मानं मुक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टं श्रुतितो परोक्षीकृत्य तत्रोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टे आ
त्मनि श्रुतिः श्रुत्यन्वयाद्येकमद्वितीयमिति यतः स्वप्रकाशः । न चात्मसाक्षात्कारे श्रुत्यपेक्षैव नास्ति देहादेरे
वात्मत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षादिसिद्धत्वादिति चेन्न । आत्मा नित्योऽथ वा नेति विमतेः स्याद्वादोऽस्य चैमत अंतेऽप्यकृत स्याद
निः ध्यादेकत्वस्यागमप्रत्ययात् । आत्मनो नित्यत्वज्ञापकादीश्वरस्य दृष्टहेतुकत्वादीश्वरस्यावैविध्यात्तत्पक्षेऽस्य
स्य सर्वज्ञत्वमसंदिग्धं येन तदाश्रयस्यात्मनो नादिवासनादिभवस्यावनित्यत्वनियमाद्दृश्यत्वात्कृतहान्यकृताभ्या
गमप्रसंगात् । देहादेश्च विकारजातस्यानित्यत्वं कल्पकत्वरूपत्व चजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिभिस्तासामत्वनिश्चयश्चे १
स्य च नित्यस्यात्मनो अविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्प्रमाणीकरणेऽहानमरणाभावाद शमा ।

स्यैवञ्च त्वपेक्षाश्लिष्टप्रत्ययोक्तप्रत्ययमिति न विद्यन्ते सयो । विनाशोऽप्रतीतो व्यवहारं प्रत्यक्ष... तोऽत्राप्यवगत
थानिरवयवनिर्द्दिष्टमेकरूपटस्थानित्यपरिशिष्टमित्यर्थः । न चात्मानि सुमनः प्राणाज्ञानवानवेन तस्याप्यवापत्तिः । नहि
प्रमाणविरहिणो नरशृङ्गादेः सत्त्वं पश्यामः आद्ये तावत्किं लौकिकं वेदो वा । नाद्यः । तस्यानिर्द्दिष्टमेकत्वाच्च इन्द्रि
याणां रूपादिमात्रविषयत्वेन तत्साध्याप्रहेतोरनिश्चये नानुमानाविषयत्वात् प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेन लौकि
कवाक्याविषयत्वात् । अन्यविषयत्वस्य संभावयितुमशक्यत्वात् । द्वितीयेऽपि वेदजन्यज्ञानमात्रस्य वाविषय
प्रकारान्तरेणात्मा प्रमानस्य वैदिकज्ञान निवर्त्यत्वे ज्ञानविषयत्वं वा । आद्ये ज्ञानमात्रस्य चेन घटादिवत् जडत्वा
नात्मत्वापत्तिः । द्वितीये तत्किं प्रकारान्तरा द्वयमात्मद्वा ... परमेदोपपत्त्यो क्त्या वा । आद्यः परिशिष्यते । तच्च न सं
भवति स्वयं प्रकाशमानस्य ज्ञानविषयत्वानुपपत्तेः । न हि स्वयं प्रकाशे मध्या ... दिनवर्तिन्याद्यलिप्तमः संभा
वयितुं शक्यौ । अत्र केचिदिदं प्रमोत्तर ... मात्र ... तिसिद्धः । तस्य द्वैतमेकोऽवयन्तः ...

सि॰मु आत्मा सो ज्ञान विषयत्वमसहमानाः प्रत्यवतिष्ठते जीवाश्रया ब्रह्मपदार्थविद्या तच्च किमतो न हि द्वि
ष्टं वा कथमात्माच्छज्ञानगोचरो भवत्वा तत्र यद्येन जीवः कथमतो सदा ज्ञानस्यात्मापि न तु विषयः विषयत्वं ज्ञानस्य
२ एव सर्वजीवो नैको यथा व्यवहारा उपपत्तिर्यस्य तु श्रवणाध्यासपाटवेन ब्रह्मात्मावबोधस्तस्य मोक्षः अस्तिरस्य
वंधस्वरूपं तथा ज्ञानानाश्चनेकानि कल्प्यन्ते अन्यथा ज्ञानस्यैकत्वे एकज्ञानेनाज्ञाननाशे कार्यस्य कृत्स्नस्य निवृत्तेः प्रसङ्गादिति
ब्रह्मजगतोऽनुभवप्रसंगः नेदयता कालेन कस्यापि ज्ञानेनाज्ञाननाशमिति मोक्षप्रतीतिः प्राचीनानां सम्प्रदायसिद्धोपायमार्गमात्रानुष्ठा
नात् शुकवामदेववसिष्ठादीनामपि ज्ञानानुत्पन्नोऽद्यतनीतनानां ज्ञानोत्पत्तेः संसारावधिरुपमध्यगतांकं वेदं श्रवणादयः
त्वावन्निर्मोक्षप्रसंगात् न तु यावस्थायां विद्यानाशेन ज्ञानभेदकल्पनवद्ध प्रमाजादिप्रामाण्यापादकाद्येन सत्यमेवेति तदेव
तिवेद्यं वक्तव्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं परलोकादि अन्यत्वस्याप्रत्यक्षटातत्वस्वतत्स्वेदोपसंहारः किमिदं २
त्पन्नादेष्ट प्रामाण्यं व्यवहारसमर्थार्थविषयत्वं ... वा । आद्ये कल्पितार्थत्वेन विरोधः ... तेन रामो

नु३

किं स्वतः परतो वा। नाद्यः प्रत्यक्षादेः स्वमानित तद्दोषत्वेन स्वप्रामाण्यप्रतिरोधात्। नान्त्यः। ह्यकम्पनात्र स्वापेक्षत्वेन स्वतस्त्वात्तावा
यो नापरतः। अगृहीतप्रामाण्यस्य अप्रामाण्यनिश्चायकत्वेनानवस्थानात्। अगृहीतप्रामाण्यस्य तथात्वे प्रामाण्यनि
श्चयस्य वैयर्थ्यात्। प्रथमे नैव विषयनिश्चयात्। किं च नेह नानास्ति किंचन मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति वचप्रतिपन्नायाः
निषिध्यमानत्वमायाप्रकृतिकार्यत्वेन कृत्स्नस्य जगतो मिथ्यात्वप्रदर्शनेन तद्विषयस्य प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यस्य स्फुटत्वेन दर्शि
तत्वात्। तस्मादनवस्थाद्यवरोधेन इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति मायाभिरिति बहुवचनानुरोधेन च जीवाश्रयाणि
ब्रह्मविषयाण्यनेकान्यज्ञानानीति तत्कथमात्मनो ज्ञानविनाश्यत्वमुक्तमिति संक्षेपः। अत्र वदंति। जीवब्रह्मस्वरूपो
गात्मनामेकं वस्तु यथा द्वयोः। आद्ये विशिष्टमनैव स्यात्। द्वितीये चेन्मतं तदा तौ जीवब्रह्मशब्दाभ्यामुपलक्षितात्मैवोच्यते। अत्र जीवशब्दे
नात्मा ब्रह्म तु तदन्य इति चेत्। आद्ये कथमात्मनो ज्ञानविषयत्वं ब्रह्मशब्देनापि तस्यैवाभिधानात्। आत्मनो ज्ञानविष
यत्वे कथं तस्य प्रमाणं तत्साक्षात्त्वात्। न ह्यंधकारावृतो घटो दृश्यत इति चेन्न। अद्वयानंदरूपेणैव तस्य ज्ञानविषय

म१

राम

सि·मू

नं३

नाशो चैतन्यमात्रस्यैकस्य समानत्वाशोलस्य चानाना विषयत्वादेः यथा। तामस्याथ सिद्धापत्तेः। अद्वयानंद
रूपं चैतन्यमाशादभिन्नमेवेति चेन्न। सम्यवस्कृतस्तथैवा कथं तर्हि विषयत्वं च थ्येति चेत्। अनादिसिद्धाना
विषयत्वात् स्वयंप्रकाशपरिपूर्णानंदस्वरूपेण भासमानेत्यात्मनि मिथ्यैव भेदं परिकल्प्याद्वयानंदस्वरूपस्य विष
यत्वाभिधानं चैतन्यमात्रमेव भासते ना नंदस्वरूपमिति श्रौतप्रतीत्युपरोधाच्च। कथमद्वयानंदस्य विषयत्वमिति चेदपरोक्ष
मास्पदस्यात्मन आनंदरूपेणाभासमानत्वादिति वदामः। तथापि परमार्थतो ज्ञानस्य विषयाश्रययोर्भेदो न
रूपित इति चेन्न सत्यं। अविद्याख्या श्रयात्मिन्नविषयात्म्यावृत्मोपगतः। यथा वा तमो दृष्टं तथा वेयं ततस्तथा। तस्या अ
शब्दवाच्यत्वानपेक्षत्वाच्च। न हि शिरसोदरवर्त्तितमःस्वाश्रयं शरीरोदरवर्त्तिदेशं न विषयीकरोतीत्येनत्तदतिरिक्त
मपेक्षते। अत एव न द्वितीयोपि। किं वा अत्मात्मनोर्विभिन्नत्वे भेदः स्वाभाविको यदि औपाधिको थवा भेदाः सर्वथा ३
नुपपन्निकः। ब्रह्मात्मनोः स्वाभाविको भेदः औपाधिको वा। आद्ये आत्माभिन्नत्वेन ब्रह्मणो जडत्वापत्तिः। तथा वदि राम

ज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतिव्याकोपः ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वानुपपत्तिश्च आत्मनश्च ब्रह्माभिन्नत्वे घटादिवदनात्मत्वाप
त्तेः द्वितीयेपि तदुपाधिजन्यत्वं तेषां तं तं त्वं वा औपाधिकत्वं जीवब्रह्मभेदस्य तदुपाधिरप्यज्ञानमेव वक्तव्यं अज्ञानस्य का
र्यस्य कादाचित्कत्वेन जीवब्रह्मविभागाभावप्रसंगात् तत्र नाद्यः भेदोत्पत्तेः पूर्वमेव केवले आत्मनि अज्ञानस्य सि
दानपेक्षणाच्छ्रुतत्वज्ञानानंगीकारात् न द्वितीयः अज्ञानस्य जडत्वेन नाशकत्वानुपपत्तेः नापि तृतीयः तंत्वज्ञसि
द्धं दृष्टं लोके तुल्यत्वेन आश्रितत्वेन नाश्यत्वेन वा तत्रान्यतमस्यापि प्रकारस्याज्ञाननिरूपितस्याप्रकृते अभेदवा
त्वेन चानुपपत्तेः न वा ज्ञानात्मसंबंधस्तदज्ञानं तत्त्वं ब्रह्मात्मभेदस्येति वाच्यं संबंधस्य संबंधितंत्रनियमाद्भे
स्यावतथात्वाभावात् तस्मात् जीवब्रह्मविभागशून्यमात्मानमाश्रित्य तमेव विषयीकरोतीत्यज्ञानविषयत्वमात्मनः
सिद्धं तदुक्तं आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ॥ पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति ना
पि गोचरः तथापि तदज्ञानमेकमनेकं वेति कथं निर्णय इति चेदेकमेवेति वदामः किं तत्र साधकमिति चेदुच्यते

लौकिकी वैदिकी वापि नानात्वे न दृश्यते प्रमा। कार्य्यं दृष्ट्वार्थकल्प्यं वेज्ञाद्यवादे एकमेव तत्॥ अज्ञानं किं वेदसिद्धं। तत प्रत्य
क्षादिसिद्धौ परिदृश्यमानकार्य्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यं वा। तत्र नाद्यः। सर्व्वे वेदा दृष्टा कर्म्ममात्रविषयत्वात्। वेदान्तानां
 परिशुद्धब्रह्मप्रतिपादनेन ब्रह्ममात्रविषयत्वात्। तत्रैव फलसंबंधात्। अज्ञानाद्यैतत्भावात् तत्प्रतिपादकत्वाज्ञानाभि...थः
ष्वप्रत्यक्षादिसिद्धत्वे विवादाभावप्रसंगात्। तस्माच्छ्रुतो अप्रसंगोदासीनत्वप्रसदाश्चानं दृश्यमत्त्वा। यत्पानेकविधि...
द्यात्मकप्रपंचरचनानुपपत्त्या अज्ञानं कल्प्यत इत्येव वाच्यं। गत्यंतराभावात्। तथा च कल्प्यमानमज्ञानमेकमनेकं वा
विषये एकस्यापि निग्रहो दोषः। नानेककार्य्यजनकत्वस्य भेदस्य वाऽलाघवप्रसंगः तानुपपत्तेर्विचित्रशक्तिकमेकमज्ञा
नादायविश्राम्यतीति युक्तं। अत एवाज्ञानस्य जीवोपाधित्वात्तस्यैकत्वात्तदुपाधिक आत्मा जीवो न त्वनेक एव जीव इति
त्येकजीववादिनो वदंति। यथोक्तानुपपत्तिसिद्धार्थानुवादिनी श्रुतिरपि। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृज
मानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः। इत्याद्यास्यां प्रसार्यते। असत्यस्य प्रजायते अविद्या [illegible] रामा

हेतुकत्वे वक्तव्ये अपेक्षा किं जन्या अजन्या वेति संशये न जन्येत्याह । अजामिति । न वाविद्यावाचकपदाभाव अजामिति

वस्त्रीलिंगा निर्दिष्टत्वात् तद्वाचकत्वाद्वा तस्या अनेकत्वं प्राप्तं वर्त्तयति । एकामिति । तस्या त्रिविधकार्यजननसामर्थ्यं त्रिगुणा

त्मकत्वेन समर्थयते लोहितेत्यादिना । तादृशाविद्योपहितस्य जीवस्योत्पत्तिं निरस्यति । अज इति । तस्य जीवस्यानेक

कत्वं निषेधति । एक इति । ननु जीवगतमनेकत्वं लोके दृश्यते तत्कथमेकत्वमित्याशंक्य भेदस्योपाधिक [illegible]

त्वं युक्तिसिद्धमेव प्रसिद्धार्थे निर्दिशन् हिशब्देनाह हीति । ननु स्वयंप्रकाशब्रह्मात्मनि न वात्री कथं कथ्यते हि [illegible]

त्याह । अनुशेत इति । तामविद्यां अनुसृत्य निद्रित इव निद्रां शेते । अज्ञानेनावृतः सन्मुह्यतीत्यर्थः । ननु [illegible]

र्थः । पश्चात् कार्याकारेण स्थितां तामेव जुषमाणः सेवमानः संसारी भवति । यस्मात् इत्याह । जुषमाण इति । नन्वविद्या

या अनादित्वेन विनाशित्वादनिर्मोक्षप्रसंग इत्यत आह । जहात्येनामिति । वा वेदा आत्मतत्त्वसाक्षात्कारेण निवर्त्तयती

त्यर्थः । सा च पाप्मनेद विद्या कथं न हिंसिता [illegible] आत्मत्वेन मार्गे कल्पने गार्थे विद्याश्रयात् [illegible] तयज तित वादि

सि·मु·

ज्ञानी ह्यात्मदर्शनेन प्रयोजनत्वान्मन्यमानो न जहातीत्याह। मुक्तानामपीति। मुक्तो भोगायपयामातथेति

ग्रहः। न च विद्याविशिष्टस्य जीवत्वादविद्यापाये जीवत्वहानं पातमेवात्रेकथं न जहातीत्युक्तमित्यत आह। अनाश्र

५ इति। अजो जीवो। विद्यातो अन्य एव। न च विद्यान्तर्जीवेन जीवत्वं अविद्यापाये उच्चारे जीवस्य ...न त्वार

जीवोपाधित्वेनस्वीकाराच्चेति। बंधमोक्षव्यवस्थापि जीवाभेदे कथं तत्राप्याह दृष्टमर्थे वा सुदृष्टार्थे

वेदान्तैकरणवेजीवः कथमेको मुक्तः एको बद्ध इति व्यवस्थेति। न तु कार्यानुपपत्तिरस्तु नदभिद्धवारा

भवएव नोपपद्यते एकमुक्त्या सकलसंसारोच्छेदादिति विवेचनान्। अंतःकरणेंद्रियादेर्यथा यथं आविद्य

काच्युस्वीकारात् अविकारणानुपपत्त्यभावात्र विषयाभावात् आभाण्यानुपपत्त्यानुपपन्नो ... ५

नवक्तव्यं कीदृशो विषयोपेक्षितः। व्यवहारयोग्यपक्षे दंसे वा सौ परमार्थमत्यपक्षे कथमेवं न विद्यानि एक

स्त्रीवदेदतात्पर्यविषयत्वात्। तत्रैव फलमं बंधाशंदे दसपर्युस्य प्रतिपन्नोपाधौ नेति नेति वाक्येन निषि रामः

बध्यमानतया मिथ्यात्वस्यासिद्धत्वात्। वेद एव वामदेवादिदेहानां श्रूयत इति चेत् सत्यं। तथापि जीवभेदाप्रतिपा-
दकत्वात्। श्रुतार्थापत्त्या कल्प्यत इति चेत्। न। निश्चितार्थजीवैक्यप्रतिपादकवाक्यांतर विरोधेन कल्प-
नोपपत्तेः। एकजीववादे एकमुक्त्या सर्वमुक्तिप्रसंग इति चेत्। न। एकजीववादिनं प्रति सर्वबंधव्यवस्था निरूपयितुमशक्य-
त्वात्। तथापि बहवो जीवा अनुभवसिद्धा इति चेत्। सत्यं तर्हि स्वप्नवद्व्यवस्था। न तु यथा स्वप्ने एक एव स्वप्नद्रष्टा पर-
मार्थसत्यो अन्ये तत्प्रकल्पिताः सर्व एवं जागरेपि एक एव परमार्थसत्यः। अन्ये सर्वे कल्पितास्तथा च बहूनां मध्ये के-
नापि एकमुक्त्य निश्चयेन श्रवणादौ प्रवर्तेत इति चेत्। न तु ष्टानां प्रावेश निर्मोक्षप्रसंग इति चेत्। नूनं देहात्मवा-
दमाश्रित्य भ्रान्तोसि कथमिति निवेदय। शृणु। स्वप्ने अन्ये जीवाः कल्पिता इति कोर्थः। किं देहा देवगंधर्वादि देह-
का। कल्पिताः। उत जाता नोपाधिको जीवो मदादिमत स्वदृष्टा एव बहवो नु भूतास्तेषां मध्ये एकः सत्यः अ-
कल्पिता इति। नाद्यः। देहानां कल्पितत्वेपि विरोधाभावात्। न द्वितीयः। देहावच्छिन्नं चात्मतत्त्वं यदधिकारि स्यात् स। येनाविनिर्मोक्षः

ला?

सि॰ मु॰ शनहितीधः अज्ञानावछिन्नस्य घटप्रभेदानडमवात्॥ नादिपराहंमानावछिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हतीति तथापि तन्नदेहवेष्टय
त्वमीपतरतिवेत्॥ ना एकेनाष्टनेकदेहवेष्टो प्रपन्नो नैव्यापिकानाकायघृहदशायां योगि देहवत्॥ तदहदेवाडमत्थाने न प्राग
तिचेत्॥ अविद्यावछिन्नंप्रतीष्टस्वात्॥ तन्नदेहावछिन्नंप्रतीतबाधभावात्॥ आत्ममात्रस्यानुपंधास्त्वात्॥ अत एवैकस्मिन्नपि
६ देहे पादावछिन्नः शिरोवछिन्नस्यदुःखं नानुसंधत्ते पादेमेदुःखं शिरसिमेवेदनेत्यडमवात्॥ तथाचदेहात्मभ्रमः प्राक्
त्यजीवत्वेप्यडमवरतिस्थितं॥ तथापि कथमत्राडमव इति चेत्॥ श्रोतव्यं सावधानेन एक एव नित्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावअपि
प मात्रामायो बद्धकर्तीं सिप एवाज्ञानमाश्रित्य जीवभावं लब्ध्वा देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहान्परिकल्प्य तदुपकरणं ब्रह्मा
डादिचतुर्दशभुवनं स्रष्ट्वा तेषु तेषु देहेषु कश्चिद्देवः कश्चित् नृ दितापरानेमचेषांखष्टा कश्चिद्दिक्रः पालकः कश्चिद्
न्यः सर्वसंहर्ता रुद्रः प्रलये तेषामुपाध्यः सर्वादिगुणो तदृशान्त्रेषां सर्वसामर्थ्यं अहंपुनः कश्चिज्ज्ञाद्याणकमारसेषामन ६
किं पूजानमस्कारादिनाष्वाधअवणात्सिद्धानं प्राप्य मोक्षं प्राप्यधिथ्यामीति ईश्वरो पिसन् भ्रान्तो भवति॥ जागरेऽनर्थोऽत्र रामा
पु।१

जागरप्रपंचमुपसंहृत्य स्वप्ने निद्रादोषसदृक्कृत स्वाप्नदृश्यमेवप्रपंचं मनःकल्पितं तत्र देहेंद्रियप्राणमनोगणैर्मुक्त्वा च सिद्धादयोपि
क्रीडाश्चैवद्धाः। अहमपि कश्चिद्दुःखी संसारी सुकोमविद्यामीनिर्विकल्पयिवा तन्नाम्नामवस्थामुपसंहृत्य जागरसु
षुप्तिसर्वेष्वमनिर्विकल्पं ब्रह्म प्राप्नोतीति। एवं सत्येक एवात्मा परिपूर्णैश्वर्यस्वप्रकाशानंदैकस्वभावस्त्वात्मा नवशाज्जीवः संस
रीत्वा दिशाद्वानिषेधे जायते नतद्वस्थः कश्चित्संसारी स्वप्नावस्थायां तत्प्रपिशाचप्रतिष्ठि नेतथैवानादिसंसारसंवितकरणनिर
पकल्पितकल्मषस्य वैराग्यादिसंपन्नस्य शास्त्राचार्यस्य प्रसादासादितनैरंतर्यदीर्घकाल सेवितश्रवणमननादिसाधनप
रवस्था यदा तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमात्राकारवृत्त्य माप्स्यति तदाज्ञानतत्कार्यं सर्वमुपसंहृत्य ब्रह्मानंदैकस्वरूपो
हि स्थितो मुक्त इति व्यवहारः प्रवर्तते। तस्यामवस्थायां न तद्दृश्यः कश्चित्संसारी तेनानुभूयमानं द्वैतं वा किंचिदस्ति
तिरस्त्वा। अज्ञातसत्त्वं नेष्टं वेदव्यवहारः कथं प्रवेशनस्य दर्शनमात्रेण विपक्षो नाशनिश्चयं शानम् तु कथमेव मुच्यते तेना
नभ्यूयमानं द्वैतं नास्तीति। यावत् अज्ञातस्यापि द्वैतस्य सत्त्वमभ्युपगच्छंति। अत एव निर्विशेषसत्त्वमंगीकृत्येति॥ नयत

धार

श्री २

रुक्तातत्स्वानभ्युपगमे उपपद्यते प्रातीतिकपारमार्थिकभेदेनद्वैविध्यस्यैव संभवात् अन्यथा घटादावपि तत्रोपस्थापि

सि-मु सकलसाधनज्ञातमपरपतच्च दर्शनानिश्चयेनशोकाग्निनादद्यमानस्यतत्त्वतो मरणसंभवेन स्वप्नपूर्वज्ञागरेपि प्रातीतिकत्वसंभ

वे तेनैव द्वैतेनव्यवहारः किमिति नोपपाद्यत इति विशेषः। वैधर्म्याशोनाग्न्यवोधिनतथ्यवाधाशेदृत्तमात्माकारात्सर्वतदभावा

७ दिति अत आह। सर्वत्रयं यदद्यादीप्रयत्नोवाधनामथासत्यंद्वैतमसत्यं वाना सतोविविधं कृतः। किं द्वैतं पारमार्थिक

मास्थिता सत्यं चं साध्यते अनिर्वचनीयं नाद्यः प्रत्यक्षादिप्रमाणपनिरासेननिरस्तत्वात्। द्वितीयो निर्वचनीयं प्रथ

मलक्षविशिष्टत्वान बेन्नदृष्टिदृष्टांतमानात् कथमाकाशादेर्निर्वचनीयत्वं साधनीयं सिद्धं कस्मुपम्योदिकमिति

वेन्नतर्हि तत्र यादृशंसर्वतादृशमेवाकाशादेः अपंचस्यैतिस्थितेर्विवेचनीयं। किमज्ञातं सत्वं किं वा भ्रान्ती निक

मेवाधघज्ञातमपि सर्वंआकाशादेः कल्प्येततदाकथमयं दृष्टांतोदाहृत इति केचनमंतत्त्वेनोपसंहितै ७

विरोधातान्नघटादावित्यगतिस्यासद्वनिश्चयेनरोदनादिप्रसंगो दोषायावाधकप्रमाणस्यापद्यत्वेनाभावनिश्चयात् रामः

= नेमीतत्राशास्य प्रवल्सर्वं व्यवहारस्योपपा

दितत्वाच्च। तत्र तत्त्वबाधोस्मीति वैषम्यं। अप्रमाणावस्थायां कुत्रापि बाधानंगीकारात्। प्रमाणप्रवृत्तेनैव बाधे
पि न कश्चिद्दोषः। तदानीं अप्रसिद्धेन व्यवहारानभ्युपगमात्। न च त्रिविधसत्त्वाभ्युपगमविरोधः। सर्वस्य द्वैतस्य प्राती
तिकं सत्त्वमपरित्यज्य जलतोयवद् भ्रांतसंतोषमात्रस्वरूपत्वात्।। प्रातीतिकत्वेपि प्रपंचस्य भ्रांतत्वबुद्धिसिद्धावंत वैषम्यमस्ति
व्यावहारिकसत्त्वाभिधानाविरोधात्।। ॥द्वैतभेदे प्रतिबिंबानां प्रत्यभिज्ञा कथं वद। दशानां पुरुषाणां सर्पभ्रमे पदवस्थ्यै
वस्था। तथापि भ्रांतास्तस्मिन्ननभ्युपगमेपु भ्रमसमुद्भवस्य स एवायं प्रपंच इति प्रत्यभिज्ञानेकाना मिति चेत्। एकस्यामेव
रज्ज्वां मंदांधकारवर्तिन्यां दशानां पुरुषाणां सर्पभ्रमेण पलायमानानां परस्परसंवादेन एक एव सर्पः सर्वैरनुभूत
इति प्रत्यभिज्ञानेयासैदेविसंतोष्ट्वो। तत्र हि विभ्रम प्रसिद्धः पृथक्पृथगेव सर्वैरनुभूयते विषयः। अन्यत्र प्रसिद्धस्यान्ये
नतावदनुशपयात्। अन्यभ्रमस्य। ज्ञानानां अविवेकादेव तु तत्र प्रत्यभिज्ञानमेक एव सर्पः सर्वैरनुभूत इति। एवं नाय

सि दवस्थायांप्रपंचमनुभूयसुषुप्तिंप्राप्यतत्कार्यप्रपंचान्तर्भवतःप्रपंचान्तरमेवविषयीकरोतिप्रपंचि
तानंचविवेकादेवानवस्थाप्रपंचविलयेप्रमाणाभावात्।नहिसुषुप्तेदृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेअविनाशित्वात्।अद्वि
तीयमद्वितीयोन्यद्विभक्तंयत्पश्येदितिश्रुत्यासुषुप्तौद्वितीयाभावेवदंत्यातत्प्रपंचाभावस्यदर्शितत्वात्॥
६ सर्वप्रपंचस्यप्रत्यक्षादिसिद्धस्यतत्कथंवाधःअन्यथाकथंइंद्रियादेरुपादानंतदभावेयतोनधीः॥ननुतथापिसुषुप्तिज
दाकाशादिप्रपंचज्ञानेप्रत्यक्षादिविशेषःप्रत्यक्षादिप्रमाणविधाकारणकत्वाभावात्।नहियादृशमर्थमिं
द्रियादिजन्यज्ञानंविषयीकरोतितादृशमेवाविद्याजन्यभ्रमोपीतिसंभवति।भ्रमापूर्वविषयस्याभावात्।इंद्रि
याणांतस्यसन्निकर्षादिजन्यत्वेनज्ञानापूर्वविषयसत्वस्यावश्यंभावात्।अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिंद्रियादेःका रामः
रणत्वस्यसिद्धत्वात्।तस्मात्प्रपंचस्याज्ञातसत्ताप्यभ्युपगमेवश्यंभावी।अन्यथाविलक्षणापानुपपत्तेः।मैवंइंद्रिया

णांकारणत्वेनभवेद्बोधंतदातत्रवास्तवप्रमेयस्यात्तेषांमध्येयस्मात्नरेकधीः।इंद्रियादेर्वैगुण्यतःप्रपंचज्ञानंप्रत्यक्ष
रणत्वात्तद्भूतइतिचेन्न।तत्रवक्तव्यं।किंइंद्रियादेःप्रमितिमात्रेकरणता।किंवाऽत्रमप्रामितिसाधकरणत्वानमा
त्रेभ्रमभावेकानाश्रयः।इंद्रियादिजन्यंज्ञानंप्रामाण्यंभ्रमविषयस्याहन्तार्थविषयत्वेनसाधनीयं।भ्रमविषय
स्याहन्तत्वेनवप्रमितिविषयत्वेनेसव्योच्याश्रयात्।।नवप्रमितिविषयत्वमर्थस्यसत्यत्वेहेतुरपि।।मिथ्येदंरज
तमितिप्रमित्याःसत्यस्यापिविषयीकरणात्।अबाधितत्वस्यवासिद्धेः।किंचइंद्रियाणांप्रमाणत्वेनाज्ञात
र्थविषयत्वेच रूपादिविधानमात्रविषयत्वंप्रागप्रपंचस्यसर्वस्यजडत्वेनाज्ञाततत्वाभावात्।।तथाचाप्रसिद्ध
नत्वस्यात्मन्येवसिद्धिः।तत्वेनप्रत्यगात्मविषयाणींद्रियाणिप्रमाणानि।निवक्तव्यंतत्वेनोपपद्यतेप्रत्य गा।
त्मनइंद्रियाविषयत्वात्तस्यनिर्धर्मकत्वात्।तथावश्रुतिः।पराञ्चिखा वानपेक्षवस्तुन्येवेंद्रियाणांप्रपञ्चविषय
निव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनान्तरात्मन्निति।

सिद्ध यत्तद्दर्शितमितिवाच्यम् श्रोत्रेन्द्रियवदन्य [illegible] व्यतिरेकव्यभि
चारप्रसंगात् ज्ञानकरणत्वाद्युपादेनात्मनः इंद्रियाविषयत्वस्य दर्शनेन तात्पर्यात्। एतेन भ्रमप्रमासाधारणज्ञानमात्रकर
८ णत्वमप्यपास्तं। प्रमाकरणत्वस्यापि निरूपयितुमशक्यत्वात्। अस्तु तर्हि भ्रमप्रमात्वकरणता इंद्रियाणां। न भ्रमप्रमासाधारणस्याविद्या
मात्रयोनि […] त्वस्य चतुर्थ्येवोक्तत्वात्। ज्ञानं प्रतीन्द्रियाणां च व्यतिरेकयोः श्रोत्रेन्द्रियाव्यव्यतिरेकवदुपपत्तेः। एवं घटपटा
दिकार्यमात्रे कारणाकांक्षायां कारणत्वेनाविद्यैवोपसंहर्तव्या। तत्त्वदर्शिनां तत्तत्कारणविशेषोपादानं तु तथैवा
प्युपपादनीयं। ततो ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं कार्यजातं ज्ञानज्ञेयस्वरूपं तत् सर्वं मायाविद्याकमेवेति प्रातीतिकमेव सर्वं सर्व ८
स्यैवेति सिद्धं। तदुक्तं अविद्यायोनयो […] भावाः सर्वे मी बुद्बुदा इव। क्षणमुद्भूय गच्छंति ज्ञानैकजलधावयं॥ ॥ ह्यादी
नां कारणत्वं न वेदविरुद्धं इति चेत् अविद्यायाः कारणत्वं कथं सिध्येत् प्रमाणं विना। न च अविद्यायो नित्यं भावानां कार्यैकारणारामा।
भावमंगीकुरुतनवा। न वेदविद्यायो नित्यमपि कथं अग्निवत् कार्यैकारणभावः तदा यथा यथा अन्वयव्यतिरेकादिरवगमः। तत्र प्र

कारांतरासंभवात्।तथाचान्वयव्यतिरेकादिसिद्धमदृष्टादिकारणत्वमपहायाविद्याकारणत्वाभिधानमनुचितमे
वा।किंचाविद्यायोनिर्वचनानांवदन्प्रष्टव्यःकिमितरनिर पेक्षाविद्यैवकारणं।उताऽदृष्टेश्वरादिकारणांतरसा
पेक्षा।नाद्यःकारणवैचित्र्याभावेनकार्यवैचित्र्यानुपपत्तेः।चेतनाधिष्ठानमंतरेणजडस्यकार्यकरणत्वानुपपत्ते
श्च।नापरः।अविद्याकारणवादिनापिअदृष्टेश्वरादेःकारणत्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वात्।लाघवात्तत एवविचित्रकार्योप
पत्तौकिमनेनकारणत्वाभिमतेनकल्पितेन।तथाचप्रत्यक्षादेर्लौकिकस्यप्रमाणस्यपूर्वकांडस्यचउत्रप
श्चस्वर्गादिकंप्रतियागादेःसाधनताबोधकस्यप्रामाण्यंसमर्थितंभवति।अन्यथालोकवेदविरुद्धःकल्पउभव
लंबेत।तस्मादविद्यामात्रकारणकंजगदितिसाहसमात्रं।अत्रवदामः।यथामतोज्ञानिनैर्नैवमस्मतोपिज्ञानिर्न्नवाअ
यत्वमेवजन्यत्वस्यमाधिकरणत्वस्यप्रपञ्चे।किमिदंकार्यंसतामसत्यंवा।नाद्यः।एकमेवाद्वितीयमितिअद्वैतश्रुत्या नप
र्यवसितागमविरोधात्।अनुपपन्नश्च।तथाहिकिंसतःपूर्वंकार्यंसदसद्वा।आद्येखंडेनहिंशशविषाणमपिकारणव्या

श्रभिव्यक्तिमात्रं कारणाज्जायत इति चेन्न। तत्रापि सत्त्वासत्त्वविकल्पग्रासत्रस नपायात्॥

वि॰मु पाग्जायेत। असत्त्वाविशेषात्॥ किं कारणव्यापारेण पूर्व्वमपि तस्यासत्त्वात्। कार्यं च घटाघातवत्। अस्तु तर्हि स द
सद्विलक्षणमेवं निर्व्वचनीयमेव कार्य्यं। एवं चेन्न हि कार्य्योत्तरूपानाद्यनिर्व्वचनीयाज्ञानमेव कारणमुचितं। सत्यघटास न३
१० त्यहेतुत्वाद्युपपत्तेः। लोके तथादर्शनात्॥ न च कार्य्यवैचित्र्यानुपपत्तिः। विचित्रशक्तिकस्यैवाज्ञानस्य कल्पनात्॥
इत्युक्तौ न च सर्व्वकांडप्रामाण्यानुपपत्तिः। तस्यापि साध्यसाधनभावमुखेन चित्तशुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिद्वारेण
वा ब्रह्मण्येव तात्पर्य्यात्। न तात्पर्य्यार्थे शब्दस्य प्रामाण्यात्॥ तस्मादविद्यायोनित्वभावानां सुखदुःखं को। अतो अविद्या १०
कल्पितस्य जगतः प्रतीतिसमकालीनमेव सत्त्वमुचितं। रज्जुसर्प्पशुक्तिरजतगंधर्व्वनगरस्वप्नप्रपंचेषु तथा
दर्शनात्॥ अतएवेदं निरूपणीयं। प्रतीतिमात्रं सत्त्वं वै सत्त्वं प्रातीतिकं सत्त्वं। अविरोधान्मयापीष्यत इदं दृक
प्रमा॥ प्रतीतिसमकालीनसत्त्वं जगत इतिकोर्थः॥ किं प्रतीतिरेव सत्त्वं किंवा प्रतीतिव्यतिरेकेण जगतः सद
कालत्वमप्यस्ति अत्येतन्न प्रमाणमस्ति न वाद्यश्चेत्॥ नन्वत्र किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वार्थापत्तिर्वा। प्रत्यक्षमि

ति भावः॥ तत्र घटोयमिति प्रत्यक्षमिदमेव यथार्थ्यं॥ घटस्य नेदं विषयीकारोति प्रत्यक्षांतरं स्वांशे च यमेव स्व
विषयत्वे नेदं घटज्ञानमिति प्रत्यक्षमिति भावः॥ तत्र किं स्वप्रकाशं परप्रकाशं वा। तत्र घटस्य विषयविशेषणत्वेन भेदस्य भाने विशिष्टज्ञानस्य
विशेषणज्ञानजन्यत्वप्रसंगे नैव भेदलक्षणविशेषणविषयेण घटं जन्यत इति भावः॥ तथा चात्मा अपरं वि
शेष्यत्वेन ज्ञाने विशेषणविशेष्ययोरिंद्रियसन्निकर्षमात्रं विशिष्टज्ञानकारणमिति पक्षे ज्ञानोत्पत्तेरेव घ
भेदोस्तीति भावः॥ तथा च तस्यैव ज्ञानस्य कथं भेदो विषयः स्यात्॥ स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वस्याभावात्॥ ज्ञानांतरस्य च स्व
यंप्रकाशत्वाभावात् विषयत्वेन तत्प्रतियोगिकभेदाविषयत्वात्॥ अवर्त्तमानस्य ज्ञानस्य परप्रकाशत्वे वर्त्तमानकालो
पाधिकस्वप्रकाशत्वमिति स्यात्॥ वर्त्तमानकाले ज्ञानस्य रूपमेव स्वप्रकाशमिति भावः॥ अतीतानागतयोरपि
तथा व्याप्तेः॥ नहि घटः कदाचिद्घट इति स्यात्॥ इंद्रियसन्निकर्षाश्रयस्य भेदस्य सत्तामात्रेण स्वविषयज्ञानजन
कत्वमिति ग्राह्यक्रियामात्रे प्रमाणानां तावेन सत्तामात्रस्याप्यसिद्धेः॥ अस्तु तर्हि परप्रकाशज्ञानपदोषस्योत्तरेण

२

सि॰ द॰ ज्ञानात्तद्धेयस्य भेदग्रहः। सोऽपि व्याहतप्रतियोग्यादिग्रहसर्वज्ञको न वेत्ति विवेकनीयं न वेत्तत्कथं भेदं विजानीक्रि
यात्। न हि निर्द्धर्मिकं निष्प्रतियोगिकं वा भेदकश्चिद्ग्रहीतुं। तिः। अथ यमस्माकं ज्ञानस्यैव नवाता। मा व्याहतप्रतियोग्या
दिग्रहसर्वज्ञत्वे तु व्याहतक्रियाहकप्रत्यक्षान्तरापेक्षणेऽनवस्थाते नैव व्याहतक्रियाहकात्माश्रयः। तस्माद्विज्ञमात्रा
११ दिग्रहसर्वकत्वे तु व्याहतक्रियाहकप्रत्यक्षान्तरापेक्षणेऽनवस्थाते नैव व्याहतक्रियाहकात्माश्रयः। तस्माद्विज्ञमात्रा
वगा हि प्रत्यक्षेन भेदं वा न्तं जानातीति सिद्धं॥ ॥अब्रूतर्हत्वेतमानात्तद्धानवेद्य योर्भेदग्रहः। तथा हि विमतो विषय
स्वविषयज्ञानाद्भिद्यते तद्धिरुद्धधर्माश्रयत्वात्॥ यो यद्विरुद्धधर्माश्रयः स ततो भिद्यते यथा घटात्पटस्तथा चायं त
स्मान्तथा। मैवं विरोधस्य भेदनिरूपणेन भेदासिद्ध्या विरोधासिद्धौ तद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्यासिद्धेः साध्याप्रसिद्धे
ध्याप्रसिद्धेश्च॥ न हि घटपटयोर्भेदकेन विना नेनसिद्धरूपेन साध्यं प्रसिध्येत्। प्रत्यक्षानुमानयोरप्यानन्तरा राम।
नुसरणेऽप्यनवस्था दिदोषस्य तादवस्थ्यात्। आगमस्यापि भेदमात्रेता त्पर्येण पर्यवसितस्य भेदबोधकत्वं ११
कित्वमप्यशक्यं॥ ॥ब्रह्मणः सकाशान्नादृष्टिं प्रतिपादयत्यागमः कार्यजातस्य ततो भेदमपि प्रतिपादयति। अभे

दितं तोऽजन्मैव न स्यादिति चेत्। न। सृष्टिवाक्यस्य सर्वस्य प्रधानादिपरपरिकल्पितकारणांतरनिराकरणपर
स्यस्पष्टत्वात्। कारणात्कार्यस्य भेदेनानिरूपणं च ब्रह्मणः कारणात्कार्यजातस्य सर्वस्य भेदेनानिरूपणेनाद्वि
तीयब्रह्मसंभावनामात्रे तात्पर्यात्। अन्यथा भेदपरत्वे तन्निषेधो ऽनर्थकः स्यात्। किंच सृष्टिवाक्यं न मायाद्वैतं प्र
तिपादयति भेदवाचकपदाभावेन। पदार्थस्य वाक्यार्थत्वाभावात्। पदार्थस्यैव संसृष्टत्वेन वा धर्मिमात्रत्वेन
वा वाक्यप्रतिपाद्यत्वात्। कल्पनायाश्च निषेधवाक्यविरोधेनानुत्थानात्। न च ज्ञानमेव ज्ञात्रतिरिक्तज्ञेयव्यति
रेकेण ॰ उपपन्नं स्वभिन्नं ज्ञेयं विषयीकरोति। न हि निर्विषयं ज्ञानं संभवति दृष्टं वा। सविषयस्यैव भासमान
त्वात्। अन्यथा निष्प्रकारकमेव भासेत ज्ञाने विषयातिरिक्तस्य प्रकारस्याभावादिति वाच्यं॥ ज्ञेयव्यतिरेके
ण ज्ञानस्यानुपपत्त्यभावात्। तथा हि तत्र किं ज्ञानस्य ज्ञेयव्यतिरेकेणात्यन्तानुपपत्तिः। किंचित्कालमनिर्देश्यानुपपत्ति
र्वा नाद्यः॥ ज्ञानस्य स्वरूपतः उत्पत्त्यभावात्। भावे वा प्रमाणस्तदाभावास्याममेव तदुत्पादसंभवे विषयानपेक्षणात्।

सिद्ध ज्ञानस्य सर्वत्र विसिषयजन्यत्वनियमाभावात्॥ नापि स्थितमुपपत्तिः॥ विषयस्य ज्ञानानाश्रयत्वात्॥ तथात्वे
वा विषयत्वस्याभावात्॥ ज्ञानं विषयप्रकाशकज्ञानस्य विषयज्ञानाधीनत्वे ज्ञेयं विना तस्य उत्पत्तिरस्त्विति चेत्॥ न॥ ज्ञान
स्य स्वयंप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारार्थं व्यतिरिक्तानपेक्षणात्॥ परप्रकाशत्वेन ज्ञानांतरापेक्षायां तस्याप्यपरत
१२ स्याप्यन्यतरस्य नवस्थित्यापत्तेः॥ नाप्यसिद्धो जगदांध्यप्रसंगात्॥ अज्ञायमानस्यैव ज्ञानस्य स्वविषयसाधकत्वे प्र
माणाभावेन नरशृंगतुल्यस्य स्वरूपसत्त्वासिद्धेः॥ अस्तु वा ज्ञानस्य स्वज्ञानार्थं ज्ञानांतरापेक्षा तथापि विष
याधेक्षणं कृतः विषयज्ञानस्यैव पेक्षणात्॥ ज्ञानस्य मानस्यानपेक्षणे स्वविषयव्याहत्त्वज्ञानापेक्षायां विषया १२
पेक्षाप्यवश्यं स्यादिति नीतिरुच्छृंखला॥ ज्ञानस्य स्वत एव स्वात्मनि परसिद्धज्ञानात्पादिवत्॥ तथापि ज्ञानस्य ज्ञेयव्यापकत्वा
ज्ञेयं बोधयतीति चेत्॥ न॥ व्याप्त्यसिद्धेः॥ हीनेन ज्ञेयो विभिन्नदेशत्वेन सामानाधिकरण्याभावात्॥ अतीतानाग राम॥
तार्थज्ञानदर्शने नैककालत्वस्याप्यसिद्धेः॥ ॥तस्मात्॥ प्रत्येतव्यप्रतीत्योरव्यभिचारेण प्रामाणिकः ज्ञतः प्रतीतिमात्रमे

वैतलक्ष्मा। तिविश्वं चराचरं॥ ज्ञानज्ञेयप्रभेदेन यथा स्वाप्नं प्रतीयते। विज्ञानमात्रमेवैतत्तथा जाग्रच्चराचरं॥
२॥ तत्रोन्मेदे परोयद्वत् तस्मात् स्वप्नवत् स्वरूपत। आत्मनोपि तथैवेदं ज्ञानमात्रं चराचरं॥३॥ रज्जुर्यथा भ्रांतदृष्ट्याप
र्पत्वया प्रकाशते। आत्मा तथा भ्रांतबुद्ध्या जगद्रूपः प्रकाशते॥४॥ आत्मन्येव जगत्सर्वं दृष्टिमात्रं सतत्त्वकं। स्वरूपक्षि
तिमाच्छाद्य विनश्यति स्म कुर्वत्कः॥५॥ स्वप्नोन्नेदेहद्वयेष्वेदेयाभ्र दोषादि वर्जिते। प्रतिबिंबमिवाभाति दृष्टिमा
त्रं जगत्त्रयं॥६॥ उक्तं जगवता वसिष्ठेन। तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः। इमास्ताः प्रतिबिंबंति सरसीव
तटद्रुमाः॥ तथा॥ यस्य विभ्रममयी लीला जगदेतच्चराचरं। यस्य क्षित्यात्मकश्चेपि रवेद्युतेनैक पिंडता॥ तदेवं दृष्टि
मात्रात्मकं जगदात्माश्रय विषयेणाज्ञानेन कृतमित्यात्मनो। ज्ञानविषयत्वं साधु विकल्पितं तथा वाल्मनि लौकि
कवैदिकप्रमाणानां संभवेन शशविषाणादिवदसत्वे प्राप्ते कृतज्ञस्याज्ञा कारा यथाज्ञा स्मर्यते नात्त तस्मरां पुत्रस्यपेत्रोति
संक्षेपः॥ ॥एवं प्राप्ते। निर्वीयते। यत्तच्चैवेदगुणपरमसुखलमंनिमग्नकर्मर्षेत्तावंभ्रत्सघ्नज्ञा सुष्टुत्संमहदिदमस्तंतद्

सिद्ध क्षमात्रैकगम्यं। यस्यांशलेशमात्रे जगदिदमखिलं भ्रांतिमात्रैकदेहं प्रत्यग्रूपोऽतिः स्वरूपं शिवमिदमधुनाक-
थ्यते युक्तितोऽत्र॥ ॥ तत्र प्रमाणाभावेनात्मनः स्वरूपानुपपत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तिर्वा। नाद्यः। आत्मस्वरूपस्य नित्य-
१३ त्वेनेतरनिरपेक्षत्वात्। प्रमाणस्य च प्रमेयानुत्पादकत्वाच्च। द्वितीये प्रमाणे पि तर्हि प्रमाणांतरं वागंतरभावेन
स्वेंगवत्स्य च तेन च प्रमेयसाधकत्वासंभवात्। तथा च प्रमाणे प्रमाणांतरानुसरणे ऽनवस्थितेः प्रमाणान्नैव वस्तु-
सिद्धिरित्यभिमानमात्रं॥ अथ प्रमाणं प्रमाणांतरनिरपेक्षमेव स्वं स्वं प्रमेयं च साधयति प्रकाशस्वभावस्य
तस्य स्वपरव्यवहारे प्रकाशांतरनिरपेक्षत्वात् प्रदीपप्रकाशवत्। न हि सर्वस्य साधकं प्रमाणं स्वसिद्धार्थं १३
मन्यदपेक्षत इति युक्तिमत्। हंत तर्हि सर्वस्य प्रमाणप्रमेयभेदभिन्नस्य जगतः साधक आत्मा कथं स्वार्थी न सि-
द्धिके न प्रमाणेन सिद्धः स्यात्। प्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धत्वादन्यथा। सिद्धप्रयात् कं प्रमाणमेवात्मानं न ल-
भेत। कथं वा सर्वस्य प्रमातारमात्मानं विषयीकुर्यात् प्रमाणां कर्मकर्तृविरोधप्रसंगात्। तदन्यस्य च सर्वस्यान- राम।

त्म वेनाप्रमाणत्वात्। तथा च श्रुतिः। विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति। तथा च प्रमातुरात्मनः स्वत एव सि
द्ध्यात्र प्रमाणाभावादस्य चाप्राप्तिः। किं चेदमात्मनोऽस्य च प्रमापायप्रमाणं प्रमाणसिद्धं। असिद्धं चेत्ताचा स्वतो वा सि
द्धं। आद्ये सर्वत्राप्येक प्रमाणास्य प्रतियोगिविषयत्वनियमेनात्मनोऽपि प्रमाणसिद्धत्वेनाप्रमेयत्वानुपपत्तिः। न हि द्विती
यः। असिद्धस्यापादानानुपपत्तेः। न हि बुद्धावनारूढस्य भावमापादयितुं शक्यं। तृतीये चात्मैव स्वतः सिद्धो मुख्यआस
त्वस्य स्वतः सिद्ध्युपपत्तेः। अन्यथात्मनो नामान्तरकरणप्रसंगात्। किं चात्मनोऽप्रमेयं किमात्म नाज्ञायते उतात्म ना
वा। नाद्यः। आत्मनो ज्ञातृत्वाभावात् तेनाद्येयमानात्। तथा हि। किमात्मा स्वसत्ताकाले स्वासत्ताकाले वा जानाति स्वासत्ताका
ले वा। आद्ये स्वसत्ताकाले स्वासत्ताकतः। तथा च किं जानीयात् विषयस्यैवाभावात्। द्वितीये कथं जानीयात् स्वरूपस्यैवाभावा
त्। स्वसत्ताकाले आत्मैव कालान्तर प्रविश्य स्वं जानातीति चेत् तर्हि सत्त्वेनात्मा नित्यः परो तद्वत्सलक्षणान्य ततास्या
गमप्रसंगेन परिहृतं। किं चात्मनोऽप्रमेयवादी स्वात्मानं निराकरोति परात्मानं वा। आद्ये नित्यकर्तृत्वस्य स्वात्मनिराकार्य एवा

सि॰उ त्मा परमार्थसन्नु। द्वितीये निराकर्त्ता परमार्थ एवावस्थितः कृतेन आत्मनोः सद्वं। तथा वक्ष्यति। आत्मत्वे वस
न्तव्यमतः ब्रह्मेति वेदस्व वेदश्च ब्रह्मेति वेदेदसंतमेनं ततो विदुरिति। किंच प्रमाणं प्रति विषये प्रवर्त्तते प्रत्तिवेत्। श वाऽस्तदिति
१४ शविषाणमपि तर्हि सिध्येत्। असत्साधनसमर्थत्वात् प्रमाणानां प्रतिवेत् न। तर्हि प्रमाणाधीना वस्तुसत्ता।
प्रमाणाप्रवृत्तेः पूर्वमेव प्रमेयसत्तास्फुरणमात्र। अन्यथा प्रतिप्रमाणं प्रवर्त्तत इति श्ववचनमाकोपः। सत एव
वस्तुनो ज्ञानं प्रमाणाधीनमित्ति चेत्। भवतु ज्ञानस्वरूपे नात्मस्य चेतने तथा। स्वयमेव ज्ञानस्वरूपे आत्मनि कथम्प्र
वंत्तविष्पति। तथा वक्ष्यति। तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। किं वात्मनि किं प्रमा
णमित्यपि निविशमानं प्रति सर्व्वाणि प्रमाणानि। येषां वरं। अज्ञातस्यैव प्रमाणविषयत्वात्। आत्मन एवाज्ञातत्वात्। जड १४
स्य वस्तुन एवाज्ञातस्य स्वात्मरूपाज्ञानलक्षणावरणात् तत्र कल्पनप्रयोजनस्य तथा ज्ञानाविषयत्वेन प्रमाणाविषयत्वात्। यमा।
प्रमाणाधीना विद्यानिवृत्तिविशिष्टा स्वस्वरूपचैतन्येने व जडस्य स्फुरणं वस्तुप्रतीत्यपेक्षितः। तथा च सर्व प्रमाणप्रसिद्धस्यात्मनः

प्रमाणाभावादसत्त्वमिति प्राप्तमात्रं। कथं तर्ह्यौपनिषदत्वमात्मनः सर्वप्रमाणाविषयस्योपनिषन्मात्रगम्यत्वात्
वादिति चेन्न। परिपूर्णसच्चिदानंदप्रत्यक्रूपेण मानांतराविषयत्वादौपनिषदत्वमिति वदामः। ननु स्वयंप्रकाशस्य ज्ञान
विषयत्वानुपपत्तिरित्युक्तं। सत्यं वस्तुतस्तथैव तथापि यथा प्रत्यादिनवर्त्तिन्यपि सवितरि स्वयंप्रकाशे दिवांधाः पेचकादय
स्तमसावृतत्वं संविनेति विकल्पयंति। तथा स्वयंस्फुरद्रूपे ज्ञाने नावृतोयमात्मेति विकल्पयंति। अत एवंभूतस्यात्मनो
ज्ञानस्य कल्पितस्य प्रवर्तमेयात्ममाहात्म्यादेव वस्तुतो निवृत्तस्य निवृत्तये सर्वे वेदांताः प्रवृत्ताः स्वयंप्रकाशस्वरूपे
आत्मन्यज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण फलांतराभिरूपणात्। तदाकारवृत्त्युत्पादनेनैव वेदांतानां तद्विषयत्वोपपत्तेः। न वा
त्मनः स्वयंप्रकाशत्वे विप्रतिपत्तिः। तथा हि आत्मा इतरानपेक्षप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारित्वात् यद्वि
द्वदालोकवद्वा। तस्मात्स्वयंप्रकाश आत्मा [illegible]विषयोऽकल्पो निरितिसैंधवघनवद्विज्ञानघनैकतानस्वभावतया स्वयंज्यो
तिः स्वरूपमित्यर्थः॥ तथा च श्रुतिः। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति। ननु कदाचिदात्मानमहं जानामीत्यनु

सि॰द्ध॰ भवः॥ कदाचिन्नु आत्मानमहं न जानामीत्यनुभवः। तथा चैतदनुभवद्वयोपपत्त्यापि तज्ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां
स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनो विरुध्यते॥ न तथा हि यद्यात्मानमहं जानामीत्यनुभवान्तरोधेन ज्ञातत्वं तदा न कर्मत्वं
आत्मनः साक्षिक्रियेत तदा नात्मवस्तु स्वयंप्रकाशं चात उपपद्येत॥ तदेव हि स्वयंप्रकाशं नाम यत् केनापि स्वरूपेण
१५ कस्यापि ज्ञानस्य कदाचिदपि कर्मतां न भजते॥ अन्यथा पारिभाषिकमेतत्स्वयंप्रकाशत्वं स्यात्॥ यदि माम
हं न जानामीत्यनुभवान्तरोधेनाज्ञातत्वमेव वास्तवी क्रियतां तथापि स्वयंज्योतिष्ट्वक्षतिः॥ न ह्येकस्मिन्नेव वस्तु
नि युगपज्ज्ञातत्वाज्ञातत्वे संभवत उपपद्येते विरोधात्॥ न हि यदा जानाति तदानीमेव न जानातीति अनुभवस्तु अनुभवः। यदा
न जानाति तदानीं जानातीति तत्कथं स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मन उपपद्यत इति चेन्नैष दोषः॥ ज्ञाताज्ञातविलक्षणस्यैवात्मत्वात्॥ १५
तथा च श्रुतिः॥ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति॥ आत्मानमहं न जानामीत्यनुभवस्य का गतिरिति चेत्सवि रामः॥
शिष्टविषयत्वमेव॥ न ह्येतस्मिन्ननुभवे निर्विकल्पकं अज्ञानानंदव्याप्तं वस्तु स्वरूपमात्रं जानातीत्यनुभवः॥ येना

त्मनोज्ञानकर्मत्वंसंभवेत्।अपितुप्राग्विविशिष्टमेव।तस्यवज्ञानकर्मत्वेप्यविरोधः।नहितस्यस्वयंप्रकाशत्वमप्रसिद्ध
द्धंश्चैवात्मनःस्वयंप्रकाशत्वांगीकारात्।मामहंनजानामीतित्वनुभवतआत्मनःस्वयंप्रकाशत्वसाधकएव।तथाहि
अयंह्यनुभवआत्मविषयमज्ञानंविषयीकरोति।तथाचैतत्सिद्धमनुभवेज्ञानवदात्मापिभातीतिवाच्यं।अन्यथा
नजानामीत्येवतदाकारःस्यात्।अतआत्मानमहंजानामीतिस्वयंप्रकाशतयाजायमानमात्मानन्तुज्ञानस्यने
ऽज्ञानलक्षणमावरणंतत्रविषयीकरोतीतियुगपद्भासमानंचेत्स्वयंप्रकाशस्यविरुद्धइतिमामहंनजानामीत्यनु
भवबलादेवस्वयंप्रकाशत्वमात्मनःसिद्धं।ननुघटंनजानामीत्यनात्मन्यपीदृशानुभवोस्तीतितस्यापिस्वयंप्रका
शत्वप्रसंगइतिचेन्न।अथकोयंघटोऽनात्मायस्यस्वयंप्रकाशत्वमापाद्यते।घटत्वादयोधर्मायत्रप्रतीयंते।अ
यमेवेतिचेन्न।किंयस्यस्वरूपंतस्यप्रागनुभूयइतरविविक्ततयाप्रदर्शितं।कपालाद्याश्चावयविविशेषइतिचेन्न।
नच॰वयवावयविविचारदयोहिघटसंवद्धाअन्योनघटतएनघटस्वरूपंएतदन्यत्तुघटस्वरूपंवाच्यं।एतदन्यत्वस्वरू॰पंविशिष्य

नचामासमा ५

सिद्ध वक्तुं न शक्नोमीति चेत्। कथमशक्तिः। अनन्तभूयमानत्वात्। हानिविशेषत्वाद्वा। नाद्यः। घटस्वरूपस्य सर्वजनीनानुभ-
वसिद्धत्वात्। द्वितीयेपि वक्तव्यं निर्विशेषमनुभूयमानं यद्घटरूपं तत्किं घटतोऽनुभूयते घटभिन्नेन मानांतरेण वा। आद्ये
त्वे निर्विशेषत्वे स्याद्यातः। नहि निर्विशेषं वस्तु प्रमाणांतरविषय इति संभवति। कुमारादेः सर्वस्य लौकिकप्रमाणस्य
१६ सविशेषवस्तुविषयत्वनियमात्। तस्मान्निर्विशेषं सकलवाङ्मनसागोचरविषयं स्वयंप्रकाशमानं वस्तु घटस्य रूप-
मित्यवशिष्यते। तत्किमात्मनो भिद्यते न वेति विचारणीयं। भिद्यते चेत्तन्न। भेदकधर्माभावात्। निर्विशेषत्वा-
च्च। धर्मिप्रतियोगिनोरुभयोरपि स्वयंप्रकाशत्वेन तद्विशेषितभेदस्य प्रमाणेनाग्रहीतुमशक्यत्वाच्च। तस्मात्स्व-
यंप्रकाशात्मरूपमेव घट इति निश्चितं। एवं पदार्थांतरमप्यात्मरूपमेवेत्यनात्मा आत्मभिन्नो नास्त्येव। कस्मात्स्वयंप्र- १६
काशत्वमापाद्यते तेन लभ्यमायादिति। अतः स्वयंज्योतिः सत्तावस्त्वानंदघनो। संगोदासीन एवात्मा। नाद्यनिर्वचनीया-
विद्यासंबंधाद्द्वैताकारेण भाति। रज्जुरिव सर्पदंडाद्यात्मना। परमार्थस्तु न द्वैतं नाद्वैतं आत्मैव केवलो विज्ञानघनः रामः।

तिसिद्धं॥ आत्मायंसर्वसंक्लेशोनात्मकउच्यते॥ नित्योयमविनाशीवाउपादेयः कथंभवेत्॥ नत्वैहिकामुष्मि
कसकलसांसारिकसुखवत्सावधिकत्वाद्यात्मकस्यानादिनिधनसंवित्सुख्यपनिश्चयरूपितकल्मषस्याशेषविष
यदोषदर्शनात्मादिनोद्देशस्यपरमपुरुषार्थकामिनोमुमुक्षोः कथमनुपादेयःस्यात्॥ तत्रयद्यप्ययमात्मानित्यो
विनाशसामग्रीरहितत्वात्॥ आत्मविनाशस्यहेतुमशक्यत्वात्॥ स्वरूपनाकालेयात्मनाभावात्तस्यकालेया
हकालाभावात्॥ नचपरिच्छिन्नत्वादस्यानित्यत्वमनुमेयं॥ आत्मत्वात् आत्मायपरिच्छिन्नः॥ यतआहुः॥ यच्चाप्नोतिय
दादत्तेयच्चात्तिविषयानिह॥ यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिकथ्यते॥ व्यापकस्यापिगगनादेरनित्यत्वंदृष्टमितिचे
त्॥ न॥ व्यापकत्वापरिज्ञानात्॥ सर्वसंबद्धत्वंहिव्यापकत्वं॥ सर्वत्रापिस्वसर्वात्मनासंबद्धमनुगतानामधिष्ठानमि
तियावत्॥ नह्याकाशेनान्यतःसर्वात्मनाव्याप्यते॥ व्याप्यस्वरूपासत्त्वप्रसंगात्॥ व्यापकस्वरूपविनिर्मुक्तस्वरूपाभावात्॥
अन्यथासर्वात्मनाव्याप्यसंभवात्॥ नचकालदेशवस्तुपरिच्छिन्नेष्वात्मनिप्रमाणानांतत्रापेक्षा॥ तात्त्विकत्वस्वयंप्रतिभात

सिद्धा॰ त्वात्। सर्वजगदवभासकत्वेन श्रुतौ प्रसिद्धत्वात्। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः। तथा
पि सुखदुःखाभ्यामितरस्यादनुपादेयत्वमेवानतु किमिदमनुपादेयत्वं आदानक्रियाविषयत्वं वा इच्छाविषयत्वं विरहो
वा सुखमिति साध्यस्य निरूपणात्। द्वितीयो पि तत्सुखदुःखाभावेतरत्वं वा। विशेषणमेव नास्ति अन्यद्वा। आद्ये पि इष्टापत्तेः। सुखदु
१७ खाभावयोरप्यनुपादेयत्वापत्तेश्च। न हि सुखं वा दुःखाभावो वा आदानक्रियया विषयी क्रियते। न द्वितीयः इच्छा
तद्विषयत्वयोरप्युपादेयत्वापत्तेः। तास्यानुपलक्षितं विषयत्वस्वरूपमेवेति चेत्। न। दुःखस्याप्युपादेयत्वापत्तेः। ज्ञानवि
के षयस्येव इच्छाविषयत्वात्। इच्छाजनकस्य ज्ञानस्य सविकल्पकत्वेन दुःखाभावविशेषणदुःखविषयत्वात्। विषयै
कदेश इति चेत्। न। दुःखेतरत्वात्। इच्छाविषयविशेष्यत्वस्वरूपमात्रमुपादेयमिति चेत्। न। अहं स्वर्गी स्यामित्यत्रात्म
नोपि तत्त्वापत्तेः। न तृतीयः सुखेतरसाध्ययोरपि दुःखेतरत्वात् तस्याभावनयोरनुपादेयत्वात्। न चतुर्थः विशेषणावैयर्थ्यात्। १७
नयं च मः। साध्याविशिष्टत्वात्। अन्यस्य निर्विकल्पकमशक्यत्वात् दुःखत्वतत्साधनतादात्म्यस्यानभ्युपगमपराहतत्वाच्चेन रामा।

वसर्वात्मकत्वव्याघातः॥ सर्वाधिष्ठानत्वस्यैवसर्वात्मकत्वार्थत्वात्॥ नहिस्वरूपस्यामिथ्यात्वात्तादात्म्यमस्ति॥ मतएव
विरोधात्॥ तथा चानुपादेयत्वस्यैवनिर्वक्तुमशक्यत्वात्। किमिदमनुपादेयत्वमात्मनो निष्टभायायाघतइतिचेत्॥
नाऽइतरानुपसर्जनत्वस्यैवोपादेयार्थत्वात्॥ तत्रसुखदुःखाभावयोरेवान्येषां तदुपसर्जनत्वात्॥ सुखदुःखाभावे
तरश्चात्मा॥ तावत्रूपत्वेन दुःखाभावानात्मकत्वात्॥ सर्वस्यान्यात्मकत्वेदुःखाभावात्मकत्वमप्यस्तीतिचेत्॥ नो वि
ज्ञातुरात्मत्वात्॥ नवस्तुन्यं विज्ञातृ नवविज्ञातं स्वरूपाश्रयं॥ अभावस्य भावधर्मत्वानुपपत्तेः॥ आरोपितो धर्मधर्मि
भावइतिचेत्॥ तस्यारोपस्याधिष्ठानं वाच्यं। नहि निरधिष्ठानोऽभ्रमोऽस्ति॥ शून्यमेवेतिचेत्॥ नह्रिदस्त्वप्रामिश्रमेव
सर्वंसर्वः प्रतीयात्॥ न च तथा स्त्रिमत्वेन च सर्वस्यप्रतीतेः॥ किंच सर्वस्यारोपितत्वे आरोपाधिष्ठानस्य पूर्वमेवसिद्धिर्वा
च्या॥ सा च स्वतएवेति कथं शून्यस्य॥ नहि शून्यं स्वतः सिध्यति। अन्यथा परिणामात्रत्वापत्तेः॥ तस्माज्ज्ञानरूपत्वादे
वदुःखाभावानात्मकत्वं॥ न च सुखात्मकत्वं॥ भगादिविषयज्ञानाजन्यत्वात् सुखस्य तज्जन्यत्वात्॥ अथ यात दर्थि

सि॰द्व॰ तथातदुपादानानुपपत्तेः।जन्याजन्ययोश्चाभेदानुपपत्तेः।नचसुखसंबंधएवतेनजन्यः।सुखंमेजातमितिप्रतीतेः।
सुखात्मनोःसंबंधस्यसमवायस्याजन्यत्वाच्च।नचात्मासंबंधेऽस्त्वतंत्रेसुखेप्रमाणमस्ति।त्वयाचांगीक्रियते।तथाप्या
त्मतादात्म्यापन्नस्यनित्यसुखस्यैवस्वीकारात्।किंचसुखात्मनोस्तादात्म्येऽहंसुखमितिप्रतीतिप्रसंगः।नचतदस्तितस्मा
१८ त्सुखदुःखाभावाभावस्यचादनुपादेयश्चात्मा।नचताभ्यामन्यःपुरुषार्थोऽस्तियेनात्मामुमुक्षूणामुपादेयःस्यात्।नच
त्मत्वमेवपुरुषार्थताप्रयोजकंतथालोकेव्यवहाराभावात्सुखंमेस्यात्दुःखंमाभूदितिआत्मसंबंधिसुखदुःखा
भावयोरेवकाम्यमानत्वात्।नचात्मामेस्यादितिकामना।किंचनवाकाम्यमानःपुरुषार्थः।नवायमलौकिकःपुरुषा
र्थःलोकव्यवहारानुल्लंघनेनैववेदेनपुरुषार्थप्रतिपादनात्अन्यथाऽलौकिकत्वात्स्वर्गस्यापिसुखरूपता १८
नस्यात्।किंचकिमयंलोकोत्तरःयेनैहिकंपारात्रिकंवासमस्तसाधनंसर्वपुरुषार्थपरित्यज्याजन्मब्रह्मचर्यादिक्लेशमङ्गी रामा
कृत्यानेनात्मानमवसादयन्नलौकिकःपुरुषार्थोऽयमास्येतिवदन्नेवकृतार्थःस्यात्।तथाचवरागिगीतं।वत्संदाय

नेश्वरोऽस्मात्मालत्वं म[illegible] इच्छति॥ न तु निर्विषयं मोक्षं मे तु मर्हति गोतमः इति॥ किं च यथात्मा पुरुषार्थः स्यात्॥ कथं तद्वि
प्रयत्न लब्धमात्मानमुपेक्ष्य वैषयिकसुखलोभात् तन्न तत्कामस्य तीर्थादौ स्त्रियस्त्रे प्राणिनः॥ न वतेत्र आत्मा॥ शास्त्रेणापि
तदनुमोदनाशानलोक [illegible] ववनात्रातन वेद ब वनादपि मतिरुत्क्रमणीयात्मेयया भामरणांप्रति॥ कण्टाद्युपहतस्खडुस्त
भावमुद्दिश्य प्रियत्वं स्वतिन्तु सर्वजनीनं॥ ततः किमनात्मैवोपादेयः॥ क स्वभावः सुखदुःखाभावयोः तत्साधनानां च पुत्र
कलत्रस्वर्गदेवत्वगोहिरण्यादीनामुपादेयत्वस्याविगीतत्वात्॥ ऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य तत्साधनजातस्योपे
क्षके वलमात्मानमेवोद्दिश्य श्रवणादावपि केवन प्रवर्त्तत एवेति चेत् तर्हि आत्मा नवक्लुबहूनामन्यहो व्याप्य
तिन्यायात्॥ द्विजा एव हि ते॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति सुखरूपत्वमप्यात्मनः श्रुतेः श्रूयत इति चेत् तु श्रूयतां नाम न त्वेताव
ताप्यात्मा पुरुषार्थः न हि सुखमित्येव पुरुषार्थः स्वसंबंधितयैव तस्य पुरुषार्थत्वात्॥ अन्यथा शत्रुसुखस्यापि पुरुषार्थ
त्वापत्तेः न हि सुखं सुखस्य पुरुषार्थः॥ स्वांगामात्रिकमपि सुखं नानादुःखसंभिन्नमनुपादेयमेवेति चेत् न गत्यंतराभावात्

सि॰ द्रु॰ नहि नित्यसुखं क्रियासाध्यं। ह्यनधिगम्यत्वं। आपाततो येन दुःखं परिहर्त्तव्यं सुखं तत्पादेयमेव। कथं तर्हि तमज्ञानार्थं श्रवणा
दिविधिः। दुःखाभावार्थमेव। एवमात्मनो पुरुषार्थत्वे प्राप्ते। ब्रूमः। यश्चात्मा सर्ववस्तूनां पदार्थैः सकलं जगत्। आनंदा
१९ त्मा स्वतंत्रोऽसावनादेयः कथं वद। यदन्यदल्पसुखं तत्सर्वं यदंशेनैव रमंते सद्वत। सन्नाम सर्वपदार्थानामनादेयः कथं वद। यद्वशे
प्राणिनः सर्वे ब्रह्माद्याः क्रमयश्चयोऽपि ईशानः सर्वभूतानामपनादेयः कथं भवेत्। यश्चजंतुः सर्वभूतानां मनसोऽयन्मनो विदुः।
यन्ज्योतिषांपि ज्योतिर्देवो नोपादेयः कथं प्रभुः। मोदप्रमोदपञ्चाश्याप्यानंदात्मा तमोगतः। जीवयत्यखिलाल्लोकानना
देयः स्वयं कृतः। यस्यानंदसमुद्रस्य लेशमात्रं जगद्गतं। प्रस्तुतं ब्रह्मलोकादौ सुखं वा क्षिकं परित्यजेत्॥ हिरण्यगर्भमैश्व
र्यं यस्मिन् दृष्टे तृणायते॥ सीमा सर्वपुमर्थानामपुमर्थः कथं भवेत्। यत्तु कामा ब्रह्मपर्यंता इंद्राद्याः शाश्वपदाः। स्वं १९
भोगं त्यजंत्येवमपुमर्थः कथं च तं। यद्दिदृक्षा फलाः सर्वा वैदिको विविधाः क्रियाः। यागाद्या विहिता श्रुतिभिन्नुपेक्षा रामः॥
वदते कथं॥ यद् दृष्टिमात्रतः सर्वैका माद्या दुःखभ्रमयः। विनश्यन्ति क्षणेनासावनुपादेयः कथं मतो। आह्लादरूपता

यस्यसुखदुःखेसर्वसाक्षिकी।तत्रोपेक्षात्रवेद्यस्यतदन्यःस्यात्यस्यदुःखंकथं।सर्वमितरानुपस्पर्शनिवसुपादेयत्वैतत्वात्मने
वक्तिश्रात्रंसुखदुःखाभावयोरपितदर्थत्वात्अन्यथापरसुखदुःखाभावयोरप्युपादेयत्वापत्तेः।तस्मादात्मैवपरमःपु
रुषार्थः।सुखदुःखाभावात्मकत्वादेवनवभावरूपस्यात्मनोदुःखाभावात्मकत्वानुपपत्तिःनवेदयंदोषोयथात्मनिदुः
खंपरमार्थिकंस्यात्नचैतदस्तिकिंत्वज्ञानफणिकृताणामसुङ्गूतदेहाद्यभिमानविषयंदुःखमेवत्रिरिमादिलक्षणंदुः
खंताद्दलविसक्तालाधनिवद्दस्यात्मदृष्टिःसवितरितमोवत्निर्दुःखेपिस्वात्मनिरोरवाद्यनेकभेदभिन्ननरकव्रात
मसुङ्गूतदुःखोद्यमारोपयत्येवकेवलमारोपितस्यवाभावेनाधिष्ठानादतिरिच्यतेअधिष्ठानादभेदेनैवारोपित
वादुःखेनवतस्याभलादयत्रिविधस्यवमत्वात्।तस्मात्दुःखाभावएवपरमःपुरुषार्थइतियोभ्यन्यतेतस्याप्यात्मै
वपरमःपुरुषार्थःतस्याशेषसंसारदुःखनिवृत्तिरूपत्वात्।असाध्यत्वादात्मनोअपुरुषार्थत्वमितिचेत्साध्यत्वेनपु
रुषार्थत्वस्यनिरस्तत्वात्।अतःसिद्धदुःखाभावस्तुद्विरूपसुखनुपहत्यनुपपत्तिरितिचेन्न स्यात्मस्वाज्ञाकारानंत

सि॰बिं॰ रंच प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिष्टत्वात्॥ ततफलस्याज्ञातत्वात्तत्सर्वेच अशेषदुःखाभावरूपब्रह्मात्मसाक्षात्कारेणैव सफलत्वा
त्॥ ज्ञानमपि न साध्यं हेतोरारोपितत्वात्द्वैतस्यास्यात्मत्वादिति चेन्न अस्य परामर्शस्य ज्ञानोत्तरकालीनत्वात्॥ दुःखाभा
वोपि न केवलः पुरुषार्थः इष्टदुःखेपि विषये भोग्यसुखलोभेन प्रवृत्तिदर्शनादिति चेन्न आत्मन एव परमानंदरूप
२० त्वेन सुखस्यापि सत्वात् तत्र वात्र विप्रतिपत्तिः परम प्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वस्य सिद्धत्वात् अदुःखात्मनि प्रेमादर्शना
त्॥ न च सुखस्य जन्यत्वात् जन्याजन्ययोरात्मसुखयोर्भेदानुपपत्तिः जन्यत्वासिद्धेः न च सुखं मे जातमिति प्रतीत्या त
त्सिद्धिः शुभादृष्टवशादात्मस्वरूपसुखाभिव्यंजनयोग्यांतःकरणवृत्त्युत्पादेनान्यथासिद्धेः न चाहं सुखमिति प्र श्री
तीत्यापत्तिः विद्वांसं प्रतीष्टापादनात् तु अविद्वत्पक्षेप्यहंकारदेहादावेवात्माभिमानात्तत्र चात्मन उपसर्जनी २०
तयैव स्फुरणात्॥ अत एव ज्ञानसुखादिगुणक आत्मेति तार्किकाभ्रान्ताः॥ न च दुःखेपीयं गतिः समा दुःखस्य सुखस्यादौ राम
व्यभिचारित्वेनात्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः प्रमाणाभावाच्च सुखात्मकत्वग्राहकश्रुतिविरोधाच्च तथा चात्मत्वमेव सुखत्वं

र्थता प्रयोजकं। न च लोकोत्तरत्वोपालंभः महानुभावैर्वेदव्यासवशिष्ठादिभिः महाराजैश्चजनकप्रभृतिभिरैहिका
मुष्मिकसकलसुखतत्साधनस्यात्मनिष्प्रयोजनत्वात्। न च वक्तव्यं यद्देहान्यापायाद्देहात्माभिमानेतदभावान्न च
सुखरूपत्वेप्यात्मनः स्वस्य स्वप्रियत्वाभावादपुरुषार्थत्वासंबंधस्याप्रयोजकत्वात्तत्सुखं चात्यंतमुपादेयं कथं मे
प्रियतम आत्मन्यभेदेन प्रविशेदिति कामयमानो भेदस्य प्रसक्तत्वादभेदं कर्तुमशक्नुवानः संबंधमात्रेण सन्तुष्यति
न च संबंधस्य स्वतः पुरुषार्थः सुखवत् दुःखाभाववत्तस्यात्। पत्नीसुखं न पुरुषार्थ इति तत्स्य सुखस्यात्मन्यारोपनिबंधनत्वा
त्त्वान्न च रूपाद्युपहतानां मरणानुपपत्तिः। तत एवात्मनः सुखरूपत्वसिद्धेः। ते हि परमप्रियतमे आत्मनि दुःखैका
रणं देह इति तमुपेक्षन्ते न चात्मानं पारलौकिकसुखैककामनादर्शनात्। एतेन कामप्रतीर्थादौ मरणं व्याख्यातं प्र
रणस्यापि देहपरित्यागरूपत्वात्। आत्मन एव पुरुषार्थत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिरिति चेन्न। ज्ञानाज्ञा
नाभ्यां विशेषात् तत्राज्ञानी हि आत्मनः कर्ता भोक्ता संसारी जरामरणधर्मा इत्येवात्मानं जानाति विद्वांस्तु त

सिद्धं हि इह ह्यकर्त्रभोक्त्रसंसारिजराजन्मादिशून्यः स्वप्रकाशसच्चिदानंदपरिपूर्णब्रह्मावशेषनाशायातीतानुकूलानुगुणे
तिनेतिसमस्तानात्मादिलक्षणाध्यस्तवर्जनादवशिष्टानुभूतमात्मानमागममार्थार्थ्यस्वादुमवैकवाक्यतयापरोक्षादात्मत्मपा
शेषदुःखनिदानमहानंतत्कार्यवाविद्यादेशकालवस्तुपरिच्छेदरहितपरिपूर्णानंदविग्रहस्वमहिमप्रतिष्ठि
२१ तःपरमपुरुषार्थरूपोभवतिनवततःपरंकामयितव्यमवशिष्टंसर्वेषांकामानामात्मप्राप्तिसीमत्वात्।नन्वात्मसाक्षात्का
रःश्रुतिजन्यःकथंस्यात्इंद्रियजन्यस्यैवज्ञानस्यसाक्षात्कारत्वाच्छब्दस्यचपरोक्षज्ञानजनकत्वस्वाभाव्यादि
नैवापरोक्षेआत्मनिशब्दस्यापिअपरोक्षज्ञानजनकत्वमेवयुक्तमितिसांप्रतंकरणस्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्य
त्वात्।अपरोक्षयोग्येपिवस्त्वादौशब्दादिनापरोक्षज्ञानस्यैवजननान्नाद्वैनवपरोक्षज्ञानमप्रमाणमपरोक्षंभवतीतिचे २१
न्न।अनुमित्यादौतथादर्शनात्।उक्तरीत्याऽपरोक्षज्ञानस्यापिशाब्दत्वाविरोधात्।नचमास्त्वपरोक्षज्ञानंअपरोक्षभ्रमस्याज्ञानत रामः
त्कार्यस्यानुच्छेदप्रसंगात्।तस्मात्ताद्यैवात्मन्यपरोक्षज्ञानंश्रवणादिसाध्यमाणभ्यासजनितशब्दज्ञानमद्भुत

भावनाप्रचयसचिवमनःकरणमेवात्मसाक्षात्कारेकरणं। नचभावनाधीनसाक्षात्कारस्यस्वप्नतत्त्वसाक्षात्कारवद
प्रामाण्यंशब्दप्रमाणमूलत्वेनविश्वासात् नचयतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतिविरोधःआगमगम्यत्वे
पिविकल्पत्वात्तस्यवाक्यस्यलौकिकशब्दवैदिकसंस्कारासंस्कृतमनोग्राह्यत्वनिषेधपरत्वात्तत्र। आगमस्यैवात्म
न्यपरोक्षज्ञानजनकत्वात् तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुत्यात्मन्येवौपनिषदत्वविशेषणश्रवणात्तद्वेतरावि
षयत्वेसतितन्मात्रविषयत्वेसमंजसमन्वयात्प्रमाणान्तराव्यावर्तकत्वेविशेषणवैयर्थ्यात्। लौकिकस्यापिवाक्य
स्यदशमस्त्वमसीत्यादेरात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वस्यैवदृष्टत्वात् तु प्रमाणस्वभावहानिःस्यादितिचेन्नप्रमेयानुसारित्वा
त्प्रमाणस्वभावस्यप्रमेयस्यचनित्यापरोक्षत्वात्। नचज्ञानगतोधर्मोऽपरोक्षत्वंयतस्तस्माद्वादपरोक्षज्ञानाद्भ्रमप्ययमात्माप
वीत्वरस्यात्मनोऽप्यपरोक्षत्वश्रवणात्। किंतदपरोक्षत्वमितिचेत् वस्तुतःप्रमात्रव्यवहितत्वमेवतत्त्वप्रमातरिविद्यातंघाव
धावत्तुप्रमात्रवधिप्रकल्प्यतेतावज्ज्ञानगतपरोक्षत्वोत्कर्षदर्शनात्॥ तथाचापरोक्षस्वप्रभावेआत्मनिपरोक्षज्ञानंजनयन्नुवेदा

सि॰बि॰ भ्रान्तिमेवजनयेत्तुअन्यथास्थितस्यान्यथावोधनात्रमोऽसाधनीभूतस्यवात्मस्याज्ञातकारस्यमनोजन्यत्वेवधि
वारिकरणजन्यत्वयाध्यामाण्यप्रसंगात्नचवेदमूलत्वयाप्रामाण्यंपरोक्षत्वयावेदेनानवबोधात्वाच्यंनसाती
तत्वश्रुतिप्याकोपस्थनवलौकिकविषयत्वंतत्स्येवाधकाभावात्नचश्रुतिविषयत्वेपिप्रमानोदोषःलक्षणयैवतद्बोध
२२ नाद्वानन्तुतत्वमस्यादिवाक्येलक्षणैवनयुक्ताजहल्लक्षणायाएकदेशपरित्यागेहेश्रुतार्थपरित्यागप्रसंगात्नचपद
योरेकविभक्त्यन्तनिर्दिष्टयोःसामानाधिकरण्यपरामर्शीनत्वंपदार्थयोरभेदोवाक्यार्थःप्रतीयतेसर्ववि
रुद्धत्वावयोःसंसार्यसंसारिणोर्जीवपरमात्मनोरभेदस्यत्वतीतिमुख्यार्थानुपपत्त्यालक्षणायुक्तेतिवाच्यं
श्रुतिसिद्धेनुपपत्त्यभावात्नचविरुद्धयोभावयोरभेदस्याहिमानान्तरविरोधेनाविरुद्धयोरंशयोरभेदोबोध्यतइतिवाच्यं २२
श्रुतिविरोधेनभेदस्याहिप्रमाणान्तरस्येवाप्रामाण्यात्अन्यथालक्षणायाअप्यखंडाद्वितीयस्वरूपात्मबोधनंनस्यात्॥स
कलभेदस्याहिप्रत्यक्षादिविरोधात्तथावस्तुव्यार्थेनानुपपत्तिःनबाधकालक्षणयोःसंबंधःलक्ष्यस्यात्मनोऽसंगत्वात्अंमत रामः।

संबंधेनकिंचित्संबध्यतेनवा।संबंधोवालक्ष्यतेतथा।दर्शनाशेनवसर्वथानविधेयोऽर्थोलक्ष्यतइतिदृष्टेलक्ष्यप
दार्थस्मृकतान्प्रसंगात्।तत्रापिलक्षणायांलक्षणानवस्थाप्रसंगात्।किंचपद स्यामेकोऽर्थोलक्ष्यतेऽर्थद्वयंवानाद्यः
एकपदत्वेपर्यायप्रसंगात्पदार्थवाक्यार्थयोरविशेषापत्तेश्चविशेषेवाऽखंडोवाक्यार्थोनस्यात्।अतएवनद्वितीयःलक्षणा
ऽभावप्रसंगात्।नहिविरुद्धयोरभेदान्वयपर्यालक्षणाभिन्नयोरभेदेपर्यवस्येदिति।किंचवेदांते तत्त्वमादिवाक्य
मेवप्रधानमितरत्सर्वंतदुपकरणमेवतथाचप्रधानवाक्येएवकथंलक्षणातत्राप्यसमवेतार्थत्वेनेतरवैयर्थ्याद्युक्ता।
गुणोत्पत्त्याद्यकल्पमेतिन्यायात्।अत्रकेचित्।तत्त्वमस्यादिवाक्येलक्षणैवतावन्नांगीक्रियते।नवाविरुद्धयोर्जीवपरमा
त्मनोरभेदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिःरज्जुसर्पयोरिवएकस्यबाधेनापितदुपपत्तेः।नचोभयोर्मध्येकस्यबाधइतिविनिग
मकाभावेऽपिपरमात्मनएवबाधमाशंकेततदाशास्त्रमप्रत्यक्षार्थंजीवेपर्यवसितमितिनप्रमाणंस्यादितिवाच्यं।स
त्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेतिमंत्रवर्णात्ब्रह्मणःसत्यत्वेअवधारितेपरिशेषात्जीवस्यैवसंसारिणोबाधात्।तंनतुकोऽध्यं

सिद्धः जीवः चैतन्यं जडो वा आद्ये ब्रह्मैवेति वाच्यानुपपत्तिः ॥ द्वितीये त्वगदृष्टक्रोडीकृत्वानुपपत्तिरिति चेन्नैष दोषः ॥ चै
तन्याभासत्वेन तस्य प्रसिद्धजडाजडविलक्षणत्वात् ॥ न च नीरूपस्य चैतन्यस्याभासानुपपत्तिः नीरूपस्यापि ग
गनस्य स्वल्पजलेऽप्याभास दर्शनात् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतेश्च ॥ तथा चेदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्यात्र
२३ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्य बाधे केवलानन्दरूपः परमात्मैवापवर्गः ॥ अवशिष्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नं ॥ नन्वेवं ध
मोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः मोक्षार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चान च्छ च्चास्य मोक्षार्थमन्वेषणाय । तत्तेन्न वाच्यनाथः पुरु
षार्थः न बद्धः स्वनिवृत्त्याऽदुःखाभाव एव पुरुषार्थः कस्यापि पुरुषार्थः स्यात् च स्वस्यैव बाधितत्वात् ॥ न च जीवा
त्माः स्वत्वः । अनेन जीवेनात्मनेति स्मृत्ये न परमात्मना । भेदश्रवणात् तानात्योः । तो स्मिन्दृष्टे त्यादिना भेदप्रतिषेधा
द्वा ॥ न च वस्तुतोऽसंसारित्वज्ञाभावस्य परमात्मनः संसारित्वज्ञाभावजीवरूपत्वानुपपत्तिः ॥ अविद्याद्युपाधिसंबंधा २३
न्मोनीलिमवदुपपत्तेः ॥ न च रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति वाक्यादाभासरूपत्वं जीवस्येति वाच्यं तत्र हि तत्तन्मतभ्य र.मा ।

बाधाक्रान्तत्वात् तत्र छ्रीरसाद्दृश्यस्येव प्रतिरूपपदेन विवक्षितत्वात्॥ स्वतन्त्रवा प्रतिबिंबं मृषा भिन्नामलः प्रत्य
भिज्ञानेन विंबप्रतिविंबयोरभेदव्यवहारः॥ कथं तर्हि भेदव्यवहारः॥ एकस्मिन्नेव स्वरूपे सर्वकल्पनारहितेऽखण्डे
ऽज्ञादौ विंबप्रतिविंबस्वरूपत्रिविधव्यवहारस्योपाध्यनुप्रविष्टस्यारोपान्तरदर्शनात्॥ तस्मादत्र भस्मादिवाक्ये
बाधायां सामानाधिकरण्यमिति कल्पनाकेवलाख्यानन्याध्यातोल्लक्षणया परिपूर्णसच्चिदानंदरूपगात्मा एवो
धनमप्युपपन्नमिति॥ अत्रोच्यते॥ विरुद्धयोरभेदो हि न वेदेन प्रतीयते॥ अनन्यगतिकत्वेन मात्रस्य प्रबोधनं॥
यदत्रोक्तं मुख्यार्थानुपपत्त्यभावान्न लक्षणेति तन्न विरुद्धत्वेनावगतयोर्जीवपरमात्मनोरभेदस्य प्रमाणबाधित
त्वात्॥ न हि विरुद्धयोरभेदः क्वचित्प्रमाणेन दृष्टः नव मानान्तरस्य वेदेन बाधितत्वान्नानुपपत्तिः॥ न हि वा
क्यश्रवणवाध्यते किंतु स्वविषयसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽन्यतु हस्तसरेणापि तदुपपत्तेर्मुख्यार्थानुपपत्तिरेव अन्यथा
सर्वत्र लक्षणोच्छेदप्रसंगः लोकेऽपि निश्चितप्रामाण्ये एव लक्षणा न तथा यत तद्दृश वाक्य विरोधेन विरोधिमानात्र

सि॰द्ध॰ रस्यबाधितत्वादनुपपत्तेर्न घात्रलक्षणास्यात् । न च लक्षणार्थस्यासत्त्वस्य बाध्यार्थेन संबंधानुपपत्तिः स्यात् । अ
ङ्गस्याविघातः करणाद्युपाधिसंसर्गस्याविद्याध्यारोपितस्य दिवांधपरिकल्पितस्य वित्तत्तमः संमार्गवदुपप
त्तेः कल्पितसंबंधेन लक्षणा पारमार्थिकी न स्यादिति वेन्न सैवाभ्युपगमे द्वैतविरोधेनैव हेतोः सत्यत्वेप्यद्वैतवादि
२४ नः सिद्धान्तविरोधस्यातिस्पष्टत्वात् न च लक्षणपदार्थस्मृकता ॥ः पदार्थप्रतिपादकविज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्या
दिनैव तत्तत्पदार्थप्रतिपादनात् । तत्र च लक्षणाभावात् । अनवस्थानवज्ञानत्वादिमात्रवैशिष्ट्ये निर्द
र्मकलक्षपदार्थासिद्धिः । नानोपाधिसंबद्धव्यक्तातिरिक्तसामान्यानभ्युपगमात् अनुगतव्यवहारस्यानुगत
व्यक्त्यैवोपपत्तेः प्रतिबिम्बेषु बिम्बवत् । तत्र सर्वथैकविधया सत्त्वादिपदेन वक्तुं शक्य एव । न च प्रमाणानि विप्रति २४
निःसिद्धप्रमाणव्यवहारोच्छेदप्रसंगात् । अज्ञातस्य प्रमाणैर्निश्चयस्य स्वसाक्षिव्यतिरेकेण सिद्ध्यभावात् । प्रमाण रामा॥
सिद्धत्वे ज्ञानस्यापि ह्रत्तिर्न स्यात् । तथा चैव प्रमाणेनैवार्थोऽप्रमाणकृतातिशयाभावात् । अप्रमसिद्धस्य प्रमा

नेधा

णविषय[illegible]त्वेविँता।तथाचप्रमाणप्रवृत्तेःपूर्वमेवाज्ञाततत्त्वेनसाक्षिणासाधितमेवप्रमेयंप्रामाण्यंविषयीकरोती
तियुक्तंअतोनात्रविप्रतिपत्तिः।तथाचपरमेश्वरःप्रमाणमप्रमाणस्वाप्रमाणांतथैववाकुर्वंस्येवंप्रमामत्रतद्दसं
भावानाकुलः।नन्वपदयोरेकार्थत्वानेकार्थत्वविकल्पः।एकार्थत्वेपिवाक्यप्रमाणोजन्यस्यैवज्ञानस्यभेदभ्रमनिव
र्तकत्वात्नन्वेकपदत्वेपर्थंतेनविनाविरोधाभावेनलक्षणयाखंडवाक्यार्थस्यप्रतिपादयितुमशक्यत्वात्पद
मात्रस्याप्रमाणत्वाच्चेन्नैवप्राधान्येनाकपेलक्षणाउपपत्तिः।इतरांतुपपदजेनार्थप्रतिपादकत्वमेवहिप्राधान्येननाम
तत्रलक्षणयामुख्ययावेत्यन्यदेतत्।नचान्यायविरोधःयत्रप्रतिपाद्यस्यार्थस्यशब्दशक्तिगोचरत्वंतत्रान्यायावता
५ राः॥ननुकर्तृत्वनोक्तवस्तुविवादः।विद्याद्यनेकसंसारधर्मस्यो।निष्कृष्टस्यप्रत्यगात्मनोःवस्तुत्रयात्तुगम
स्यशुद्धस्यचिद्देशस्यपरमात्मनाजगत्कर्तृत्वादिस्यो।निष्कृष्टेनाकाशादिस्थित्तुस्पष्टेतेनशुद्धेनपरिपूर्णमविद्या
नंदस्वभावेनाभेदोलक्षणयावोध्यतइतिप्रतिपादितंतथाचभेदोननिराकृतःस्यादनात्मभेदस्यतत्त्वस्वच्छत्वात्नवा

सिद्धा त्मपरमात्मनोर्भेदग्राहकप्रमाणाबदनात्मभेदग्राहकस्यापि प्रत्यक्षादेरप्रामाण्यप्रसंगे इति सांप्रतं दृष्टांतासिद्धेः
नहि आत्मपरमात्मनोर्भेदग्राहकं प्रमाणमस्ति तयोः स्वयंप्रकाशत्वेन मानाविषयत्वात् विशिष्टविषयस्य मानस्य
२५ विशेषणभेदगोचरत्वेनान्यथासिद्धस्यात्मपरमात्मभेदासाधकत्वात् विशेष्यात्मभेदग्राहकेण तत्त्वमस्यादिप्रमाणेन
बाधितत्वात् न वा नात्मभेदग्राहकस्य प्रत्यक्षादेर्बाधकमस्ति न वा नात्मस्वरूपगोचरत्वेपि प्रत्यक्षादेर्न भेदगोचरत्वं
धर्मिप्रतियोगिभेदानां ग्रहे क्रमयौगपद्यादिविकल्पप्रामाण्योन्याश्रयानवस्थाप्रसंगोपाधिनिगम्यत्वाद्यनेकदोष
ग्रासादिति वाच्यं अतिरिक्तभेदगोचरत्वेपि स्वरूपभेदगोचरत्वस्य दुरपह्नवत्वात् न च स्वरूपमात्रमिति प्रतीत्युपप
त्तिः आत्मन्यैतन्मयमितिवदुपपत्तेः न च भेदस्वरूपशब्दयोः पर्यायत्वापत्तिः व्यवहारे इतरसापेक्षत्व निरपेक्षत्वाभ्यां वि २५
शेषात् न वा भेदे तदनुपपत्तिः एकस्मिन्नपि देवदत्तेपि पितृत्वादिव्यवहारार्थं पुत्राद्यपेक्षादर्शनात् न च प्रमाप्रमाविवेके
न स्वापेक्षत्वमेव भेदो। इति वाच्यं तस्यापि स्वरूपानतिरेकात् न च स्वरूपाद्यपस्य भेदस्य निःस्वरूपत्वापत्तिः अन्यथा स्वरूप रामा

मेवाखंडमितिवाच्यं घटाघटस्य भेदेस्य घटत्वादर्शनात्॥ न च घटादेकस्मात् घटान्तरे वैधर्म्याभावस्यैवेतिवाच्यं स्थितस्या
पितस्योक्तदोषेण भेदस्यानंगीकारात्॥ न च वैधर्म्याभावस्यैव स्वरूपं भेद इतिवाच्यं अनात्मस्वरूपाणामपि वैधर्म्याभावात्॥
यत्तु केचिदुक्तं यथायथं चिंतयामो वयं। यथा घटादौ स्वरूपं अन्योन्याभावो वैधर्म्यं वा सामान्यादौ तु द्वयमेव वैधर्म्यं भे
वात् अभावे स्वरूपमेव इतरासंभवादिति तत्र स्वरूपस्य भेदस्यावश्यकत्वादितरयोश्च व्यभिचारात् भेदव्यवहारप्रयोजक
त्वेनांगीकारे वैयर्थ्यात् एकाकारव्यवहारस्यैकरूपविषयसाध्यत्वनियमात्॥ न च स्वरूपभेदपदे घटस्मादपि घटस्यै
दः स्यादितिवाच्यं स्वस्य प्रतियोगिकोटिनिवेशे स्वस्य धर्मिणो विरहात् धर्मिकोटिनिवेशे वा प्रतियोगिनो ऽभावात्॥
न च भेदस्वरूपयोः परस्परान्तर्भावेनान्यतरपरिशेषापत्तिः भेदस्य स्वरूपानतिरेकात्॥ न च स्वरूपं भेदः किं भिन्नो भेदव्यवहा
रप्रयोजकः भिन्नो वेति विकल्पावकाशः अयमुपस्थितवस्तुमात्रे वैधर्म्यप्रतियोगिज्ञानापेक्षानपेक्षाभ्यां भेदाभेदव्यवहारयोर्भी
यमानत्वात्॥ अज्ञानकार्यत्वं प्रपंचस्य सर्वत्रोक्तं तत्कथं प्रत्यज्ञाघज्ञबोधेन भेदाशंका इति चेन्न तस्यैवासिद्धेः अज्ञानकार्य

त्वस्यवक्तुंशक्यःश्रवणात्सदेवसौम्येदमग्रआसीत्यतोवाइमानिभूतानिजायन्तेआत्मनआकाशःसंभूतएवमेतस्माद्वा
सिद्धमु त्मनःसर्वेदेवाःसर्वेलोकाःसर्वएतेआत्मानोव्युच्चरन्तीत्यादिश्रुतिभ्यःजन्माद्यस्ययतइतिसूत्राच्चसर्वस्याज्ञानकार्यत्वमपि
वक्तुंशक्यंतेमृत्युनैवेदमावृतमासीत्तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेमायांतुप्रकृतिंविद्यान्ना
२६ सदासीन्नोसदासीत्तमआसीदित्यादिश्रुतिभ्यःमायायाअनेककार्यत्वेनानन्तत्वंकथंरूपंचादितिन्यायाच्चएवंतर्हिश्रुती
नांपरस्परविरोधादेकतममपिकारणमङ्गीकर्तुंशक्यतेतत्कारणमितिचेत्।यथायोगंपरमाण्वादिकमेवंतस्मादन्ना ९
त्मनेदेप्रत्यक्षादिसिद्धेजगत्कारणेकथमद्वैतसिद्धिःतदयंसंग्रहः।आत्मानेदृश्यमित्यापिनाद्वैतंतेप्रसिध्यति।अना
त्मनोदृश्यसिद्धेःप्रत्यक्षादेःप्रमाणतः।नैवंश्रुत्यनुमाबाधापरिहाराभावात्।नहितत्त्वमस्यादिश्रुत्याअनात्मानंपृथक्कर्तुंशक्याए २६
पित्वात्मत्वंद्वयोरभेदोबोध्यतइतिश्रुत्यभिप्रायःकिंचप्रत्यक्षंचेतत्त्वेनदृष्टेनागराघववस्थात्रयंकर्त्वलाघनर्थजातंवत्म राम
मिवाशिर्वतत्रैवाद्ब्रातेमाक्षिणप्रत्यक्षस्मामिप्रत्यक्षप्रतिरेकात्तदनिरेकेणतस्यस्वरूपंनास्तीतिनिर्दिष्टस्यस्वरूपेणप्रत्यक्षगात्मका

ब्रह्मणो॥ भेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मण्यपि जगत्कर्तृ॰
त्वपरोक्षादि आकाशादिकं च जगत्तत्तमनन्तगतमनुगतं तस्मिन्सच्चिदानन्दात्मन्यध्यारोपितमसद्रूपत्वेन प्रतिपन्न
मिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अध्यारोपापवादाभ्यां यमाश्रित्य प्रवृत्तं तत्त्वमसि वाक्यमनन्तरं प्रवृत्तं तेनेति नेत्यादिवाक्येन च बाध
यति। ततः शुद्धयोस्त्वंपदार्थयोर्लक्ष्यभूतयोर्निरस्तसमस्ताज्ञानात्मसंबंधयोर्भेदं भेदे वा प्रमाणप्रमाणफलप्रपञ्चसंदिहानः स्वं
सारोगराजान्तर्गर्भवासाद्यनेकरोगसमुद्भूतदुःखजातान्जन्मवासादितो द्वेगः ब्रह्मलोकपर्यन्तमपि तुच्छं
षमिव मन्यमानः तरति शोकमात्मविदिति श्रुत्या संसारदावानलप्रसूतसंतापशमनामृतादिप्रमात्मविद्या ज्ञाना
परमजितासुर्य्युत्तमपरोक्षदर्शने परमकारुणिकगुरुमुपसर्प्यति। तेन च शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदे तत्त्वमसि आदिवाक्येन
नित्यनिर्दोषेणाबोधिते स्वयमेवाद्वैतं साक्षात्कृत्य परमानन्दस्वरूपमात्मारामो भवति। अतः श्रुत्यभिप्रायापरिज्ञानविजृं
भितमेतद्यदनात्मभेदेनाद्वैतव्याहतिरिति। यच्च स्वरूपं भेदं प्रत्यक्षादिगोचरयति तदपि तुच्छं प्रत्यक्षादेरसद्विषयत्वे
न स्वरूपागोचरत्वात्स्वरूपस्य भेदत्वानुपपत्तेश्च। किञ्च इति चेत् सर्वेषु किं स्वरूपं सर्वधर्म्माविनिर्मुक्तं स्वरूपं भेदः किं वा

अभेदेवाविशिष्टस्वरूपा ४

सि·मु विशिष्टं।आद्येव्यवहारस्येवत्वमपिनाशीतिवक्तव्यंतथाचसर्वेव्यवहारानास्पदंसर्वधर्म्मविनिर्मुक्तंअस्थूला
नणवादिश्रुतिसिद्धंसत्स्वरूपकंकथंचैतन्नामात्रंणप्रत्यक्षादिगोचरस्वरूपकंस्यात्।तेनचतदर्थकपदघटितेनवक्तुं
घटितेनैववाक्येनाच्येहेविशेष्यस्यकर्म्मणोवेत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात्।द्वितीयेविशेषणविशेष्ययोर्भेदेवि
शिष्टस्वरूपान्तरंभेदइतिवाच्यंतथाचतत्राप्ययंतत्राप्ययमितिपर्यवसानं नवस्थापत्तिः।नवाविशिष्टं
२७ स्वरूपप्रत्यक्षादिगोचरः।तस्यापिशुद्धवस्तुस्वरूपवन्निर्द्धर्मकत्वात्।नहिरूपादिविशिष्टेरूपादयःसन्निकर्ष
विशिष्टंनामकिंचिदस्त्यपि।विशेषणविशेष्यतत्संबंधातिरिक्तस्यतस्यानन्तप्रकारतैःतेषांचप्रत्येकमप्रत्यक्षत्वात्।संवि
शिष्टव्यवहारानन्तता।तेनचसंबंधएवविशिष्टंविशेषणविशेष्यातत्संबंधात्मकत्रयसंबंधेपितद्व्यवहारदर्शनात्।विशे २७
षणविशेष्यस्वरूपव्यवहारानापत्तेः।नचवस्तुस्वरूपंभेदइतिशंक्यंकिंतुममापिशक्यंतस्यविदारणात्मनोवस्तुस्वरू
पनाशरूपत्वात्।नाशतत्प्रतियोगिनोरभेदासंभवात्।नहिपटविदारणंपटस्वरूपंवस्तुस्वरूपान्तिरिक्तस्यचतस्य नि॰ रामा

या २

स्वरूपस्य निराश्रयस्यासिद्धिरेव न हि निर्विशेषमाश्रयमाश्रयो भवति। अन्यथा धर्मोपि घटोऽनलाधारस्स्यात्। अपि
नि आश्रये भेदो विरोधादेव न वर्त्तते। तस्मादलमनेनानल्पविचारेण सर्वथाप्यन्यस्मादेवात्मानामभेदो वरं वैनाशीति
सिद्धं। यदुक्तं जगत्कारणविषयश्रुत्योरन्योन्यं ब्रह्मेश्वरयोर्मिथो विरोध इति तत्र। ब्रह्मज्ञानाज्जगज्जन्म ब्रह्मणो का
रणं च तत्। असिद्धा नवमात्रेण कारणं ब्रह्मणोपि ततो हेत्वपबाधानुमानसिद्धा निर्वचनीयस्य जगतः। नाद्या निर्वचनीया वि
द्यैव कारणं। न ब्रह्म तस्य कूटस्थस्य कार्यकारणविकल्पनायाच। तदेतदुक्तं पूर्वमपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्र
ह्म सर्वानुभूरिति श्रुतेः। कथं तर्हि ब्रह्मणः कारणत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं जगत्कारणमविद्या न चैतत्कारणत्वोपचारात्। व
स्तु कारणश्रुतेरन्यार्थत्वात्। एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेरद्वितीयत्वैतावद्ब्रह्मणः सिद्धं। तत्कथं संभाव्यतामिति कार्यका
रणयोरभेदस्तावल्लोकसिद्धः ब्रह्मापि जगत्कारणमिति कथमसंभावना स्यात् द्वित्वाद्वितीयत्वं भावनाबुद्धिमात्रप्रयोज
नत्वात्तस्याः। न वा ज्ञानमपि जगत्कारणं श्रुत्या विवक्षितं। तस्य भ्रमनिमित्तत्वमात्रत्वेनैवोक्तत्वात्। कार्यकारणवादस्य

सि·मु वेदान्तवद्भिर्मतत्वात् ॥ विवर्तवादस्यैव वेदान्तवादत्वात् ॥ किं जगतः कारणमिति निरुक्ते प्राप्तां प्रतिज्ञानिवृत्तिमात्रव्यपो
जनतया ज्ञानं कारणमित्यभिहितत्वात् ॥ न चेदमज्ञानं कार्यमकार्यं वा ॥ आद्ये किमस्य कारणं अज्ञानं ब्रह्म वा ॥ नाद्यः ॥
तेनैव तज्जनने आत्माश्रयात् ॥ अज्ञानांतरस्वीकारे चानवस्थापत्तिप्रसंगात् ॥ न द्वितीयः ब्रह्मणो ऽकारणत्वात् ॥ अनि
र्मोक्षप्रसंगाच्च ॥ द्वितीये चनाद्यविद्यावस्थानिवृत्तिप्रसंगः ॥ ब्रह्मवद्वा ॥ न च विकल्पिताविकल्पितासौ विशेषः कल्प
२८ नासामर्थ्यज्ञानेन कल्पितत्वादुपपत्तेः ॥ न चानादेरध्यासत्वमसत्वासिद्धेः ॥ विद्यावाध्यत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न ॥ अन्योन्या
श्रयात् ॥ न वैते दोषा वस्तुनो वस्तुत्वापहारकाः कल्पितस्य वा ॥ नाद्यः ॥ किमेते कर्तुः ॥ अत एव तस्य वस्तुत्वाभावात् ॥ अ
त एवोक्तं अलंकारो ह्ययमस्माकं यदघटकत्वं प्रमाणात्वाद्दुर्घटत्वं सुघटत्वे कल्पितत्वं दुर्घटं भवेदिति वार्त्तिकं ॥ कल्पितत्वे चैव २८
वाध्यासिद्धत्वात् ॥ धर्मिण एवासिद्धेः ॥ ननु केयं सिद्धिः ॥ उत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा ॥ नाद्यः ॥ अनादेस्तदभावस्येष्टत्वात् ॥ न द्वितीयः ॥
साक्षिसिद्धत्वेन तदभावात् ॥ मैवं अज्ञानस्य साक्षिसिद्धत्वे साक्षिणो ऽसंगत्वप्रसंगात् ॥ संबंधं विना स्वाप्रकाशकत्वात् ॥ न च परा रामा ॥

दे४

रमार्थिकसंबंधाभावेपिकल्पितःसंबंधोस्त्येवेतिवाच्यं।संबंधसंबंधिनामन्यतमेनकल्पितत्वेप्रा।तत्राश्रयाश्रयोश्च
यस्तुरूपस्यत्वहस्तस्यसंगतत्वमितिमेतत्।नावप्रसंगानायथापथ्यप्रसंगः।नवाविद्याध्यासवत्संबंधाध्यासस्याप्यन
दिलेन।विद्यादिदेहत्वाध्यस्यापिततंत्रतया।तन्निवृत्तौनिवृत्तिःस्यादितिवाच्यं।तस्यानादेस्सत्त्वेनिरपेक्षस्यस्यापसंबंधी
तत्वात्तस्यान्तानानाम्पेतयातत्त्वेचवाचानुपपत्तेः।नचसंबंधितानाधीनंसंबंधत्वंलोकेदृष्टमितिवाच्यं।तस्यापि
त्पत्तिदिसिद्धस्य।तत्सापेक्षत्वेपीहसंबंधिनोस्थत्वानस्यापिकिंचित्संबंधापेक्षस्फूर्त्तिकत्वेनवैपरीत्यात्।नचसंबंधस्य
स्थितस्यापेक्षसंबंधिनमपेक्षतइतिवाच्यं।लक्षणसत्ता।स्फूर्त्तिकस्यैवस्थितिरपेक्षणात्।हेतुनपेक्षत्वेस्वरूपानपेक्षस्थि
तिकत्वात्।नवात्तानस्याहङ्कारस्यात्वदृष्यस्यपरहा।उपलम्भ।उपलब्धेरितिवाच्यं।नित्योपलब्धेतत्स्वरूपस्यात्मनो।नुप
लंभानुपपत्तेःजीवस्वरूपजगदुपादानस्यात्मनस्यापिनाभावस्वरूपत्वात्अनुपपत्तेश्च।तथाचाहात्मतस्याभावाद् कथंतदु
पादानत्वेनोपचर्यस्यात्मस्थितिमेवं।प्रश्नस्य तादात्म्येपेक्षतियोगिधीः।अवश्यंभाविनी।हर्षविरोधस्स्यादि

तानपूर्व ३२

सि॰द॰ तोऽन्यथा॥ कथमज्ञानसिद्धिरिति वदन् प्रष्टव्यः किमयं अज्ञानस्वरूपविषयकः प्रश्नः किं वा तत्स्वरूपाद्याक्षेपः तत
त्स्वरूपसाधककथ्यमानप्रमाणविषयको वा। नाद्यः अज्ञाते स्वरूपे प्रश्नानुपपत्तेः प्रश्नात्पूर्वमज्ञानस्वरूपसिद्धेरवश्यंभावात्
ज्ञानस्वरूपं सिद्धमिति किं तत्र प्रश्नेन वस्तुसामान्यज्ञानाद्विशेषजिज्ञासा प्रश्न उक्तदोषात् न द्वितीयो पृच्छको ज्ञ
२९ ... ज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानसर्वेकत्वनियमेनाज्ञानस्वरूपासिद्धेः पूर्वमेव दत्तत्वात् न तृतीयोऽपि प्रथमोपस्थितस्याज्ञानस्या
क्षेपो न्याय्यः यतः केन कुत्र ... इति पृष्टे परोक्षशङ्का ... ज्ञानविषयकस्येवोक्तत्वात् तथा च प्रथमस्य सम्मान
विषयकाज्ञानोपपादकत्वादेव ज्ञानविषयकापराज्ञानस्वीकारे अनवस्थादुर्वारा तत्र हि एकाज्ञानामसिद्धिप्रयुक्तपाक्षे
पे अप्रयुक्तज्ञानस्यानेकाज्ञानस्वीकरणे मदीयमतस्य स्वव्याघातगौरवपर्य्यवसिद्धिदोषमपश्यतः स्वपक्षनिर्वाहोऽप्यसु २९
तरत्वान्नैवं कश्चित्तत्वादिप्रश्नाक्षेपयोः सत्वात् तुल्यः पर्य्यनुयोग इति वाच्यं अज्ञाततयाऽभ्यासिसिद्धेः ज्ञाननिवृत्त्यर्थं
प्रमाणप्रश्नस्य प्रमाणादर्शनेन स्वरूपतिरस्कारे रूपस्यावाक्षेपस्य कर्तुमशक्यत्वात् अप्रयुक्तहि ममापि साक्षिसिद्धं ह्या रामः॥

नेषमाणप्रश्नः समं नमः एवं तर्हि अज्ञानसाक्षिणोः संबंधोपि वाच्यः अ यथा साक्षिणः साधकत्वानुपपत्तेः तथा
ज्ञानतत्संबंधयोरनादित्वमपि अन्यथा सर्वैक्यस्येदानीं संसारोपलंभः स्यात् न च सर्वमप्यज्ञानान्तरमेवेति वाच्यं
अज्ञानपरंपरातः एकस्यैव लब्धत्वात् तद्द्वयेनयेन विनानुपपन्नं तत्सर्वं संबंधं अनादित्वमनिर्वचनीयत्वं चाघट
पत्वं विचित्रशक्तिमत्वमेकत्वं अन्यद्वा यत्किंचिदपेक्षितं तत्सर्वोपपादकत्वेन कल्पयतीत्यपि वाच्यं तथा च प्रमाणप्र
श्नः न पर्यक एव अज्ञानस्य साक्षिणैव सिद्धत्वात् न च ज्ञानविषयाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रश्नोऽङ्क इति वा
१२ च्यं तद्भावात् अज्ञानस्य प्रमाणेन ज्ञातुमशक्यत्वाच्च तेन तस्य विरोधात् तदयं तमोदीपन्यायः तथा हि अ
ज्ञानं ज्ञातुमिच्छेद्यो मानेनात्यन्तमूढधीः ॥ स तु नूनं तमः पश्येद्दीपेनोत्तमतेजसा ॥ तथा वा ज्ञानं कथमिति प्र
श्नेवात्माज्ञानस्योपपादनीयमिति चेत् तत्र स्वसिद्धे कथं नानुपपत्तिरेव । कुतस्तर्हि मम मुक्तिः कर्तव्या यद्येवमज्ञान
र्थजा । तत्प्रसवबीजस्यात्माज्ञानस्य स्वानुभवसिद्धत्वात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण ।

सिद्ध ज्ञानबाधादेवेति सिद्धान्तेनोक्तो ग्रंथाभावः तत्र सर्वेषामप्ययमप्यधिकरणप्रकार कथं निश्चयस्तस्यापेतत्तत्र अन्य
थाख्यातिनैयायिकारीत अज्ञानस्याबाधात ...स्वप्नादिलाभा ज्ञाननिवृत्तिरित्यस्मदीयाः केचित्तु तदप्यापातरमं
२० णीयं प्रत्येकसमुदायाभ्यामभावात् किं वर्जयंति निवृत्तिः ध्वंसमभावो वा ज्ञाननाश्यः स एव वा पदार्थांतरमेव वा आत्मस्व
रूपं वा नाद्यः मुद्गराद्याघातजन्यघटादिध्वंसेन तस्य व्यभिचारात् न द्वितीयः उत्तरज्ञाननाश्यपूर्वज्ञानध्वंसेन तथा व्य
भिचारात् ज्ञानमात्रध्वंसेति व्याप्तेः न तृतीयः तदर्थं साध्यापत्तावपि तन्निवृत्तावद्वैतक्षतेः न चतुर्थः तस्यानित्यसिद्धत्वे
न ज्ञानवैयर्थ्यापत्तेः तस्माद्बाधस्यैवानिर्वक्तुमशक्यत्वात् कथमज्ञानं तत्कार्यं वा बाध्यमिति अत्रोच्यते प्राज्ञ ३०
तत्कालेन च विषयानेसमनन्तरं निवृत्तिः अध्यस्यमानेन नाशनीतिवा धस्त्वमवबुध्यते बुधैः॥ स्थूलदेशे विपरीतमध्यस्यप्र
वर्तमानस्य निवर्तमानस्य वा पदार्थस्य ज्ञानविषयकं वाक्यजं ज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वोत्पन्नं तदनंतरमिदमिह कालत्र राम॥
येपि नास्तीति योयं निश्चयः स एव बाध इति सर्वसंमतः अनुभवसिद्धं न बाध्यत्वमात्मा तिवा रेप्यप्यस्यार्थस्यार्थात तत्पर्यवसा

नमस्तीतिवाच्यंतत्राध्यस्यमानस्यान्यत्रसत्त्वाभ्युपगमात्एवंब्रह्मात्मनाज्ञातकारणेज्ञातेऽज्ञानेतत्कार्यंचसर्वं
यावत्किंचित्तत्राध्यस्तंतत्सर्वंतत्कालत्रयेपिनास्तीतियोनिश्चयः सांख्यसत्त्वसिद्धिःसएव नचतस्यबाधकस्तुच्छ
ते।अतएवप्रतिपन्नोपाधौनिषेधप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वमितिसंप्रदायविदांलक्षणमपिसमंजसंनचो
त्तरकालीननिषेधप्रतियोगित्वेपिवर्त्तमानातीतकालयोःसत्त्वात् नत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमनि
र्वचनीयत्वमितिवाच्यं अनिर्वचनीयापरिज्ञानान्नूनंहिकादाचित्कत्वमात्रेणानिर्वचनीयत्वंभवति।परा
भिमतस्यात्मस्यापिघटादेस्तथात्वात्॥नचाविघटकत्वेनविशेषःकारणस्यनामात्रस्करणापत्तेः नवद्यानचा
ध्यत्वेनविशेषःतस्यापिसतोनास्तित्वप्रमित्यनुपपत्तेः नचसकलकार्यकारणबाधरूपस्यनास्तीतिप्रत्ययस्य
बाध्यांतरंस्वरूपमन्यथा।हेतुकृतिरितिवाच्यंतुच्छातिरिक्तसर्वबाधरूपस्यातस्याबाधान्तर्भावेनैवतथात्वात् नचतुच्छा
तिरिक्तमस्तिनास्तिवेतिविकल्पावकाशः अनिर्वचनीयत्वेनपहृतत्वात् अख्यात्यात्मख्यात्यसत्ख्यातिवादेष्वप्रमा

यंत्रक्षर

२२

सिद्ध धर्म्मवस्तुन्यनुपपत्तेरन्यथाख्यातिवादिनैव दर्शितत्वाच्चेद्यत्पत्ते ग्रंथगौरवभयाद्वात्मविचारप्रसङ्गे तस्याप्यबाधकत्व
त्वादेते अध्यस्ते चैकालिकासत्त्वनिश्चयो बाध इति सिद्धं तथा च शुक्तिरजतस्य मिथ्यात्वादिवाक्येऽप्यस्य मध्ये जन्ममा
त्रत अविद्यासहकार्य्येण नासीदस्ति न भविष्यति॥ अथ कथं विद्याया अविद्याबाधकत्वं विरोधादिति चेत् कस्तर्हि
३१ तयोर्विरोधः किमेककालानवस्थितत्वं उतैकदेशानवस्थितत्वं आद्ये सिद्धत्वाद्याद्यघातकत्वं अथवा नाशनाश्यात्मक
त्वं वा नाद्यः सूर्य्यज्ञाविन्याः विद्यायाः सहाविद्याया एककालावस्थितत्वात् विद्योत्तरमविद्या निवृत्तेः अन्यथा विद्यावैय
र्थ्यात् न द्वितीयः समानाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोर्विरोधाभावेनैकाधिकरणत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् न तृतीयेऽध्यस्य
तो बाध्यः यत्कर्त्तृत्वं बाधकत्वं घटादौ चा नश्यत्कर्त्तृत्वं घातकत्वमिति चेत् तर्हि विद्याविद्ययोः घटतत्परदार्थः कश्चित्र
उत तद्धर्म्मः तदा तत्स्वैव बाध्याधेवस्यास्य ध्वंसो नस्यात् भिन्नवद्धि धर्म्मयोरिव परस्परमसंबंधात् द्वितीये धर्म्म एव धर्म्मिणो ३१
दीर्घात्पुच्छमानयति अन्यथा निराश्रयो धर्म्म एव न स्यात् तृतीये विद्याः विद्योपादिकैवेति कल्पो विरोधः राम॥

सिद्ध॰ पातानाशीतिवाच्यं प्रारब्धस्याप्यविद्याकार्यत्वात्तस्यावेष्टाद्युमशक्तेः। तत्वज्ञानविपटस्यैव न च प्रारब्धकर्मफलभोगनिर्वा
हकतया किंचित्कालमविद्याप्यनुवर्त्तत इति वाच्यं विद्याया अविद्योपमर्दकत्वेन तावन्मात्रानिप्रसंगात्तत्रैवोत्तरकाल एव तथा
त्वमादेशकस्य च ज्ञानाद्बुध्यानकम्पामात्रं मन्तव्यं आवरणशक्तिप्रधानमज्ञानं निवृत्तमेव विक्षेपशक्तिप्रधानं त्वनुवर्त्तते प्रारब्धनि
३२ र्वाहाय इति वाच्यं अज्ञानद्वयाभावात् न चैकस्यैवाज्ञानस्य शक्तिद्वयविशिष्टस्यैकस्य युगपच्छक्तिनिवृत्त्योः विरुद्धत्वात् न च शक्ति
निवृत्तिमात्रमेव विवक्षितं शक्तिशक्तिमतोरभेदात्तत्त्वज्ञानेन न निवर्त्तते न च प्रारब्धनिवृत्त्या तन्निवृत्तिः तस्याश्च
प्रमाणाभावात् न च तदेव तत्त्वज्ञानमेव प्रतिबन्धं तन्निवर्त्तकमिति वाच्यं प्रारब्धनाशे देहपाताने तत्त्वज्ञानस्यैकान्ताभावात्
सर्वदा तस्य प्रारब्धेन प्रतिबन्धात् न चाविद्यासंस्कारो लेशाविद्याशब्दाभिधेयोऽनुवर्त्तत इति वाच्यं तस्याप्यविद्या ३२
कार्यत्वात् अविद्याभावे चैव संस्कारश्च द्वयोरप्यसामर्थ्यात् जीवन्मुक्तिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिप्रामाण्याद्विदुषो रामा।
देहस्थितिः कल्प्यत इति चेत् न शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् मुमुक्षूणां श्रवणादौ प्रवृत्तिः प्र

क्तुर्थः विद्याविद्ययोस्तयोरपि स्वाभावरूपत्वात् तत्र विद्यायाः प्रागभावरूपत्वस्य निरस्तत्वात् ॥ अन्यथा एककालावस्थानं न स्यात् त
स्मात् विद्याविद्ययोर्विरोधस्य निरंकुशमशक्यत्वात् ॥ कथं विद्याया अविद्याबाधकत्वं विपरीतं वा किं न स्यादिति चेन्न उच्यते । उप
मर्द्यस्य प्राबल्यमविद्याया विरोधिता । तत्र कार्ये तु विद्यायाः प्रकाशतमसोरिव । यद्यपि विरोधस्तत्र मिह निरंकुशमशक्यं तथाप्युपम
र्द्योपमर्दकभावलक्षणो विरोधः शक्यः । अतएव निरंकुशः अविद्योपमर्दकत्वस्य विद्यास्वभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्धत्वात् न
च विरोधित्वा । विशेषे विद्योपमर्दकत्वमेव । विद्यायाः किं न स्यादिति वाच्यं तथा व्याप्तति विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् तदुपमर्दिका या अ
विद्यायाः पूर्वमेवावस्थितत्वात् प्रतिनियतत्वसामान्यस्य पर्यायत्वे योः क्रमशक्यत्वात् । यथा प्रकाशतमसोः न वस्तुत्वैपरीत्यं शक्य
यथा तेदृष्टविरोधात् न च वर्तते कथं प्रयोजकदोषप्रसक्तिः उपमर्दस्य कालत्रयेपि नास्तीति अपि तिष्ठत्यस्य बाधा परपर्यायस्य विद्योत्पत्तिर्जाय
मानत्वात् ॥ न च विद्योपमर्दकत्वं भावत्वे वेतरविद्याया अपि द्विविधो विद्यो । तत्र पन्नतरमविद्यायाः सकार्यायाः समूलकाषं कषि
तत्वात् ॥ नन्वेवं विदेहकैवल्यप्राप्तौ देहपातप्राक्कालिकं स्यात् तथा वा ... समुदायः स्यात् न न प्रारब्धकर्मसामर्थ्याद्देह

योजनमितिचेत्‌अस्तुतर्हिश्रवणादिविधेरर्थवादत्वंतुशास्त्रं तथाचलौकिकवैदिकप्रमाणविरोधात्तेनकथंवि
द्वत्सो देहस्थितिः कल्प्यत इति न वस्तुतः केषु दृष्टांतेन प्रारब्धस्थितिः साधितेति वाच्यं दृष्टांतवैषम्यात् तत्र कुम्भीया
दानस्येषोरनाशात् न तु जीवन्मुक्तौ सार्वलौकिकी प्रसिद्धिरस्याहतेति वाच्यं प्रमाणविरहेण प्रसिद्धेरंधपरंपरात्वात्
नयाप्रामाणिकस्य शास्त्रकारैरनुत्पादन मनर्थकमिति वाच्यं शिष्यस्याविद्वत्त्वयाथार्थविश्वासपरिहारप्रयोजनत
यातस्यार्थवत्वात् तस्माद्विधापाठाविद्योपमर्दकत्वस्याभासात् विद्वत्त्वःसद्योमुक्तो नोपदेष्टृत्वाभावात् उक्तो विद्योत्प
त्तिः॥ नवाचार्यनिरपेक्षैव विद्येति सांप्रतं आचार्यवान्पुरुषो वेद ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेया प्राप्य वरान्निबोधत आचा
र्यस्तेगतिंवक्तेति अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेत्यादिश्रुतिसत्त्वात् नैष दोषः कल्पितोऽप्युपदेष्टा
स्याःस्य यथाशास्त्रं समादिशेत् ॥ न च विनिगमको दोषो विद्याकथेन न निर्णेयात् ॥ यद्यपि विद्वत्त्वमिदानीमेव वस्तुकृत्वात् प्रारब्धा
र्थिकः कश्चिदुपदेष्टा नास्ति तथापि कल्पितेन गुरुणा विद्योत्पत्तिसंभवात् अनुपपत्तिःशंका विद ॥ न च कल्पितस्य कथं सम

सिद्धं॰ ज्ञानजनकत्वमिति वाच्यं शास्त्रवदुपपन्नेः प्रतिबिंबलक्षणत्ववदुक्तशिष्ययोर्म्मध्ये कतरः कल्पित इत्यविनिगमो दोषः इति या
वां अविदुषः कल्पकत्वात् तद्गुरोश्च विदुषः कल्पनायोग्यत्वाभावेन तथात्वानुपपत्तेः तस्माच्छास्त्राचार्य्यप्रसादासादित तत्त्वमादिवा
क्योत्थसाक्षात्कारेण मोक्षाविर्भावप्रतिबंधकाज्ञाननिवृत्तिरूपकार्य्यतिरस्कारसमनंतरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाद्वितीयानंदात्मा
33 तिमन्पतेततः कृतकृत्यो भवति अत एव भूमैव सुखं आत्मानमानंदं सर्वज्ञाद्विनिश्चितिलेति विज्ञानमानंदं ब्रह्म को ह्येवान्यात् कः प्राण्या
द्यदेष आकाश आनंदो न स्यात् सैषानंदस्य मीमांसा भवति एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति एकरूपं ततो भूयश्चैव
तु णिरित्यास्यानंदो ब्रह्मेति व्यजानात् यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। न वा अरे पत्युः कामा 33
य पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यारभ्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामा
य सर्वं प्रियं भवतीत्यंते नसुखसादनादात्मन आनंदरूपत्वस्यानवाप्यानंदयोर्द्धर्म्मो आत्मनि संभवति न वा आद्ये किं सत्त्वा रामः
आत्मसत्त्वाबाधात् द्वैतापत्तेः नेतरः धर्म्मिणो नानंदत्वापत्तेः। न हि रजतत्वं शुक्तावारोप्यते तद्वत्। न वानानंद

चप्रानंदभिन्नत्वं तद्घनाम्नी । तिवाच्यं तथाप्यानंदस्वरूपत्वासिद्धेः न द्वितीय आनंदत्वोनाश्रये आनंदव्यवहारादर्शना
त्तन्नैवमसर्वव्यवहारापत्तेः । लौकिक एवायमानंदः लौकिकवैदिकपदार्थयोरैक्यात् अन्यथा लोकवेदाधिकरणविरो
धः नैव वाक्यार्थ एवायमानंदः तेनाप्यानंदत्वाप्रतिपादनात् अखंड एव तात्पर्यात् तन्नैवमसर्वथा । लौकिके सुखे कल्प
पिकापनासंभवत्वतित्वेयर्थादेरपि लौकिकसुखस्वजातीयत्वात् अत्र केचित् आनानंदत्वं व्याप्तिसिद्धिमावमानंदत्वं न तु प्रसिद्ध
४ आनंद एवात्मा धर्म्मधर्म्मिभावानभ्युपगमात् नैव व्याप्त्यापि द्वितापत्तिः तस्या आश्रयानतिरेकात् । एतेन ज्ञानत्वादयो व्या
ख्याताः तन्न व्याप्तेरपरार्थत्वात् स्वरूपोद्वावादापत्तेः व्यावर्तकधर्म्मस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् अन्यथा व्याप्त्यसिद्धेः नैव स्वरूपेणैव
व्याप्तिः आत्मनो व्याप्तत्वात् अन्यथा ब्रह्मत्वापत्तेः अन्ये तु आनंदत्वादयो धर्म्मा परिकल्पिता अयं च आनंदादिपदा
र्था लोकेपि प्रसिद्धाः तत्राप्यानंदत्वादीनां कल्पितत्वात् तन्नैते तावतानंदस्य काचित् तदतिरिक्तधर्मस्यानुपादेयत्वात् तदाश्रय
स्यैकरेवाखिलघणीयत्वात् तदप्यापातरमणीयं निबप्रतिभाति विशिष्टस्यैवानंदपदार्थत्वे व्यक्तिमात्रेतर नुपपत्तेः फ

लि॰द॰ ल्पितानंदत्वाश्रयस्यानंदत्वनिष्ठत्वेऽथ नहि धियोऽर्थप्रमापत्तनत्वाभावि कल्पदत्वसौ वितीयपदार्थः संभवति। अथ च तस्य
देवपरिच्छिन्नपदार्थता पत्तेः॥ अथोच्यते आपाततः पिर्सं अपरोक्षात्माआ नंदत्वं तदाश्रयत्वविशिष्टशक्यपदे इत्युच्यते किंवा
शक्तिरोचकपदेति लोके आनंदत्वविशिष्टपदानां पदार्थं शदाय्यात्तेवा नंदपदार्थस्तु स्वयमेक एवं नानोपाधय
३४ प्रविष्टस्यास्तु गतत्वाच्चत्रि उद्धिजनकस्याज्ञा नित्यस्य स्वपदरूपस्योपपत्तेः उपायस्तु प्रविष्टत्वं दर्शित्वदित्यं
लक्षणात्वेऽथवा व्यक्तिरेव सर्वत्र पदशक्तिः को वेऽस्मिन्नवाऽनन्यव्यभिचारदोषप्रसंगः। विशिष्टशक्यपक्षेऽपि तुल्य
त्वात् विशेषणस्य विशेष्यभेदेन प्रतिविशेष्यं विशिष्टभेदात्तस्मादशक्येनापि शक्यतावच्छेदकेनानुगतशक्य
व्यवहारशक्यव्याहत्तिव्यवहारयोर्जनयितुं शक्यत्वात्तत्रापि शक्तिकल्पने मानाभावात्कारणस्वरूपवहिर्भूतकार ३४
णतावच्छेदकवत्तस्मादानंदरूपत्वे आत्मनो नकाचिदनुपपत्तिः। आनंदरूपमात्मानं प्रत्यक्षं दहयत नवकं अक्षरादि रामा
प्रमाणोक्तं प्राप्याहं तदनुः स्थितः। योऽहमद्वयनश्च सर्वमद्वयेदवनिश्चयः। प्राप्यवानंदमात्मानं सोऽहमद्वयविग्रहः। ना

स्त्रिब्रह्मसदानंदमितितिमेदुर्म्मतिः स्थिता। क्वगतासानजा नामियदाहंतद्रूपः स्थितः। सर्वानंदाद्वये तत्त्वे मेवादिर्जगदा
कृतिः। बोधे बोधकृते वाहीद्बोधः क्वगतोऽधुना। संसाररोगसंग्रस्तो दुःखराशिरिवापरः। आत्मबोधसमुन्मेषादानंदाद्धि
कथं स्थितः। योहमल्पेपि विषयेरागवानतिविह्वलः। आनंदात्मनि संप्राप्तेसरागः क्वगतोऽधुना। यस्य मेजगतां कर्तुः
कार्यैरपहृतात्मनः। आविर्भूतपरानंद आत्मा प्राप्तः श्रुतेर्वलात्। परामृष्टोसि लब्धोसि प्रोषितोसि चिरंसदा। इदानीं त्वा
मर्हंसोसो न त्यजामि कदाचन। त्वां विना निःस्वरूपोहं मां विना त्वं कथं स्थितः। दिष्ट्येदानीं मया लब्धो यो सि सोसि नमो
स्तुते। देहाहंमाननिगडैर्बद्धो बोधाप्यास्तस्करैः। चिरं ते दर्शनाद्देव त्रुटितं वंधनं क्षणात्। विमुक्तोस्मि विमुक्तोस्मि सुपर्णे
तरूपर्णेन माकृतिः। असंस्पृश्य मम आत्मानमनंतब्रह्मांडकोटयः। तत्त्वमादिक्वयोजालमात्रत्वमम कृतस्मरा। इदानीं तत्त्वम
वादेव पूर्णानंदोव्यवस्थितः। न तु परिपूर्णानंदस्वरूपात्मन्वोहमात्मा कथं संसारावस्थायां न परिस्फुरति न च परमप्रेमास्पद त
यात्मनः स्फूर्तिरिवानंदस्वरूपस्य स्फूर्त्तिरिति वाच्यं तादृगभिमानाभावात् नेहिसो ज्ञावस्थायां प्राकृतानंदरूपत्वमात्मनः

सि॰द्ध॰ रूपत्वेनैतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीत्यादिश्रुतेः तादृशानंदात्माभिमानः कस्यापि दप्यस्ति।
आनंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति मोक्षएव तदभिव्यक्तिश्रवणात् संसारावस्थायां प्रतिबंधसत्वात् तस्मान
मायानंदस्वरूपत्वं नाभिमन्यत इति चेत् केनार्दि प्रतिबंधः अज्ञानं तत्कार्यं वा आद्ये जीवस्य परस्य वा नांत्यः तस्य सर्वज्ञ
३५ स्यानिरविद्यस्य तदभावात् नाद्यस्तस्य परेणाभेदात् तेनान्योन्याश्रितादृष्टेत्यादिश्रुतेन जीवेनात्मना तत्त्वमसीत्युपमानात्
लोक्यादिश्रुतिभ्यः न च कल्पनामात्रेणैव जीवस्याप्यज्ञानं न तु वस्तुतोस्तीति वाच्यं परस्मिन्नपि प्रसंगात् तेन वचिन्मात्र
निष्ठमज्ञानं तत्सर्वात्मना प्रतिबंधात्मेवेति वाच्यं यदि संसारावस्थायामप्रतिबद्ध आनंदो नास्त्येव कस्यापि प्राप्तावर्हिविध
निवृत्तिः स्यात् न हि संसारिणां स्वानंदसंसारनिवृत्तिः संभवति नित्यप्रतिबद्धत्वात् आनंदः संसारावस्थायामप्यस्त्येव केवलमस्य ३५
नस्य मुख्यत्वेनैतावान् भाति शब्दादिविषयविशिष्टविषमस्य तद्दर्शनातिलालसमानमनस्य तद्दर्शनवेलायामप्यस्ति तमा राम
वनास्य मुख्यापित विषयवद्विशाल कष्टहृदयस्य परमप्रियतमसंगादीक्षस्ववैप्रोतत्त्वमातिसन्निहितमप्यात्मानमीक्षि

सिद्ध विरुद्धत्वात्तद्दृष्टत्वानुपपत्तेः नच सर्वज्ञस्याप्यन्या विद्याऽदृष्टत्वेन विरोधः श्रुतिश्चाविद्यायास्तदृष्टत्वेन परमात्मनोध्यासं तत्त्वप्रपंचा
तनान्योतोस्ति द्रष्टेति शास्त्रविरोधाच्चेन न च सर्वज्ञत्वं नाम स्वरूपचैतन्येन स्वाध्यासकलनासकत्वं तच्चाविद्यावच्छेदेपि न वि
रुद्धात् इति वाच्यं निरवद्यं निरंजनमिति श्रुत्याविद्याया अपि तत्र निषिद्धत्वात् न च वक्ष्यमाणेताविद्यानिषेधस्स न तु कल्पिता
३६ याश्च पीति वाच्यं साधारण्यानिषेधात् वक्ष्यमाणताविद्याः प्रसिद्धेश्च जीवस्य वा विद्यान्तरभावितया नादित्वात्तु उपपत्तेश्चान्यथा
विद्यानिरूपणापि जीवभावो न निर्वहेत् तं न द्वितीयः जीवपरमात्मव्यतिरिक्तस्य प्रसक्त्येव तद्दृष्टत्वेनादृष्टत्वानुपपत्तेः नवा तत्प्राग्
गतमितरसामान्यस्यैव तद्दृष्टत्वमिति वाच्यं तथा च वक्ष्यमाणविद्याया अपि तत्त्वैव वक्ष्यमाणतया जीवत्व निरविद्यस्याध्यासस्य परमात्म
वत निरस्तत्वान्न च सर्वज्ञत्वाद्याघ्रापत्तिः उपाधिविशिष्टत्वरकालीन स्वाद्य तृतीयविभागस्याना विद्यानंगीकारे तद्विषयकप्रश्ना ३६
ज्ञेयानुपपत्या तस्यैव प्रष्टुरात्मे प्रष्टुर्वा विद्याऽदृष्टत्वमक्रममिति निषेधःप्रतं तस्यैव मम विद्याऽदृष्टत्वं स्वरूपस्येदानीं तथा तत्त्वनि रामः
र्णयार्थत्व क्रमव्याप्तं तेन च पश्चाक्तत्वा मस्वरूपमपि न जानासि अयमहमिदं स्वरूपं जानामीति तस्य तत्र प्रश्नश्च एव कथं स्यादिति वाच्यं प्रश्न

तुं लक्षणमलभमानस्य स्वग्रीवास्थग्रैवेयकाद्यनवधानवद्दशमानवधानमात्रं आत्मनि प्रतिबंधो न च वक्तव्यं अतिरिक्तोस्त्वीति बाढं
तद्दर्शनरूपस्य प्रतिबंधस्याश्रयनिश्चयासामर्थ्यात् तथा हि कोसौ द्वैतद्रष्टा किं परमात्मा किं वा जीवः किं वा परः कश्चि
त्. नाद्यः तस्य सर्वज्ञस्य भ्रमबीजाज्ञानाभावेन द्वैतदर्शनानुपपत्तेः अन्यस्याज्ञानं भ्रमश्च स्यात्रांतः सम्यक् [illegible] निरस्तत्वान्या
याद्ज्ञानमिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानानां समानाधिकरणत्वनिश्चयेनाविद्यावत एव तत्त्वसंभवात् [illegible] न तर्हि जीवस्या
२५ विद्यातो द्वैतद्रष्टृत्वं नो तस्य परेणाभेदस्याकथ्यत्वात् न वा भेदेपि बिंबप्रतिबिंबवद्भावरूपस्य सर्वज्ञत्वद्वैतद्रष्टृत्वयोः [illegible] पत्ति
रिति वाच्यं वैषम्यात् तत्र हि सर्वसिद्धदर्पणाद्युपाधौ प्रतिबिंबभावानंतरं प्रतीयमानयोर्मलिनत्वस्वच्छत्वयोः [illegible] योपप
त्तिर्युक्ता इह तु द्वैतद्रष्टृपकल्पितस्यैवोपाधितया तत्प्रवेशेन बिंबप्रतिबिंबभावकल्पनायां तत्र सर्वद्रष्टृत्वस्य
व्यापकाद्युपपत्तेः नवानादिसिद्धाज्ञानस्य निर्विकल्पकस्य [illegible] नादित्वात् तः सर्वमिति पर्यनुयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं
अनादिसिद्धाज्ञानद्रष्टुरप्यनादिसिद्धस्यैव वक्तव्यत्वात् न वासौ वक्तुं शक्यः नेव साक्ष्येव तथा तस्य सर्व [illegible] विद्या

विषयाज्ञानेसत्येवप्रश्नोपपत्तेः अन्यथाप्रष्टव्यार्थज्ञानाज्ञाननविकल्पेनप्रश्नाभावेनापृष्टस्यकस्यचिद्वक्तृयादितिन्यायेनस्व
यंवक्तुमशक्यत्वात्तयामहर्षिशास्त्रमप्रमाणंस्यादितिस्यात्तन्नैवप्रश्नविषयापरिज्ञानेकथंतद्विषयशब्दरचना। नचसर्गमहत्वा शब्द२
शब्दरचनानामेतिप्रसिद्धेरितिवाच्यं श्रीमच्छब्दवत्सार्थकस्यापिशब्दस्यतत्स्वरूपज्ञानादेवरचनोपपत्तेः सर्वथैवस्वरूपज्ञान
स्यैवशब्दरचनाहेतुत्वात् संसर्गज्ञानस्यचशब्दरचनाहेतुत्वेनप्रसिद्ध्याभावात् प्रमाणत्वेऽप्रामाण्यप्रयोजकतया स्व
थासिद्धेः नचदेहादीनांबुद्धिपर्य्यन्तानामहंममेत्यालम्बनप्रत्ययालंबनीभूतानामितरासांनात्मत्वादात्मतयाप्रतीयमानानाम
ध्येःस्मातमभ्रान्तस्तदापोवानव स्वरूपमितिवाच्यं तेषामप्यज्ञानकार्य्याणांमहोगोपकरणातयाममप्रत्ययविषयाणां
लक्ष्यत्वामरादीतरभोगसाधनवत्स्वरूपसर्जनतयाप्रतीयमानानांप्रत्येकसमुदाययोः कार्य्यकारणविलक्षणात् हेयाद्य
पारेयस्थभावममप्रत्ययाविषयपरमात्मस्वरूपंनतस्यातिनिरिक्तसर्वावस्थाएकमर्वदा स्वपितिवाच्यात्मवस्तुस्वरूपचानुपपत्तेः न
वदेहादिबुद्धिपर्य्यन्तेभ्योपयत्स्वरूपंत्वयापरिशोधितंतदेवस्वरूपमितिशृंहाणोतिवाच्यं तस्याप्यज्ञानस्वाश्रयनवाज्ञानेष

सिद्धा° विषयत्वं तदुभयस्वरूपमात्रं प्रत्यक्षं चैतन्यं यत्र यद्यमिति वा व्यंतस्यापि जीवेश्वरतद्भिन्नत्वादिरूपेणानिर्णीतमशक्यत्वात
यासंदेहाक्रांत चायं न च किं नाम निर्णयेन वस्तुस्वरूपं तु निर्णीतमेवेति वाच्यं तत्राशेषविशेषेणातत्त्वतस्तु प्रतिपत्त
३७ स्यात्तत्त्वज्ञानं च सामान्यविशेषरूपेणविशेषतस्तु नैवानुपपत्तेरिति वाच्यं तस्यैव सामान्यविशेषरूपस्य तत्त्वज्ञानस्य वा
पत्तेः तत्त्वज्ञानव्यतिरिक्ततया निश्चिते स्वरूपे संदेह एवं नोपपद्यत इति वाच्यं अज्ञानस्याद्यापि निवृत्त्यभावाशंकितत्वाज्ञा ३८
१० नेविवेकदृष्ट्यातत्त्वविद्भिः स्वरूपनिर्णयेपि तेनैवाज्ञानेन विपर्यस्यते संदेहोपपत्तेः नन्वाध्यस्ताज्ञानस्वरूपेपि तेनैतद
धिष्ठानस्यात्मनो विवेकः शक्यएवाधिष्ठानभेदेनाध्यस्तस्य पृथक्स्वरूपाभावात्ततो यदि विवेकदृष्ट्याधिष्ठान
स्वरूपमात्मतत्त्वं निश्चितं तदा तत्राध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं वा ततो भेदेन तत्रनाशंकितव्यमर्थेवनि [illegible] वत ३७
त्राज्ञानविरहात् संदेहानुपपत्यापरंज्ञानुपपद्यतेरिवेति वा व्यं एतावतापि द्वैतदृष्टेरनुत्पादनात् [illegible] रामा।
द्वैतस्य द्वैतदृष्टेश्चानुपपद्यते मोक्षकाले पि तद्दर्शनप्रसंगात् नतु मोक्षस्य नित्यत्वेन सर्वदा सत्त्वात् सर्वदा [illegible] मोक्ष

कालएवविमुक्तश्चविमुच्यत इतिशास्त्रात्। अन्यथामोक्षस्यकादाचित्कत्वेऽनित्यत्वप्रसंगः। तथाचमोक्षकाले द्वैतदर्शनप्रसंगो
नानिष्टमिदानींतद्दर्शनादितिचेत्। न प्राग्वल्लौकिकानुभवविरोधात्। न हि द्वैतदर्शनकाले कश्चिन्मोक्षमनु[illegible]तीति स
र्वेलोकविद् इममर्थं श्रुतिरपिप्रतिपादयति। अन्यथाशिलाप्लवनादिवाक्यानामपिस्वार्थप्रामाण्यप्रसंगः। ततोनसर्व[illegible]लोका
न्तकालः सर्वलोकानुभवविरोधादिति चेत्तर्हियेसर्वेऽनुभवितारस्तएवद्वैतद्रष्टारस्तएवनिश्चितास्तथायावद्बाधीनानिश्च
येद्वैतद्रष्टारःकःप्रश्नः॥ किमतस्तदभ्यतोभवतिएतेषांयद्द्वैतदर्शनंनदेवसच्चिदानंदपरिपूर्णात्मस्वरूपमोक्षाकिर्त्तावप्रतिबंध
कमितिइष्टापत्तौअत्रनत्विति तेषांघटितंबंधःप्रमद्वैतादृष्टुःकुतोमोक्षो नादिर्भवतीतिचेत्। नदर्शितंकिंतेभ्योभिन्नःयेनद्वैताद्
ष्टत्वंभवेत्कःसंशयः नहितानानात्मचेनानुभवामितिपांशुखड्गखादिना समलेपानानातेऽप्रदोआश्चर्यंतानानेकविधा
रदेवनिर्मलस्यमनुष्यादिभेदाभिमानात्पश्यन्द्वैतंनपश्यामीतिवदतस्तएववः कथंअद्वैतंसंप्राप्तंनहिमुक्तो॥ सन्यासिन
सुत्रतुमुमुक्षोरिदमुचितंसत्यापाभिधानमितिनन्वतोभिन्नएवास्तंतथाचसमाप्तपाभिधानमापादयतस्त्वैवास्मापि

सिद्ध धामप्रार्थं तत्तीति वेत्तर्हि को ऽहं यथात्मत्वेन द्रष्टः । किं सद्वितीयो अद्वितीयो वा यथा यः तर्ह्यपप्रत्यपरो दोषः । यः स्वं
विद्वांसं तं वेदा … व्यार्थ्यं भावद्वा त्वरूपेणापर्यवसितं द्वैतधार्त्वानन्निक्तं सद्वितीयं संकल्पयन्ति । एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति
३८ किंच नेति नेत्याद्यशास्त्रविरोधश्च अकृत्वर्नो द्वितीयपक्षे उक्तदोषविरहादिति चेत्स्त्वं तर्हि कृतोऽमा सद्वितीयमात्मत्वेन ज्ञातवा
नसि त्वद्वयवनाद्युदाहृतशास्त्राविरोधीति चेत् एवं तर्हि प्रबुद्धोऽसि नात्र परं प्रष्टव्यमस्ति न ह्यात्मनि विदिते तत्परमविदितं
स्यादिति यत् प्रष्टव्यं स्यात्तस्य नास्मेति वेन आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रुत्या मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुत्युपात्त । आत्मद
र्शनेनेतरत्सर्वं दृष्टं भवतीत्युक्तत्वात् । न चेदमनुपपन्नं यदात्मदर्शनेन तत्सर्वं दृष्टं भवतीति । कुत इति चेत् न यादृशि किमि ३८
तरत्सर्वमात्मनो भिन्नमभिन्नं वा नाद्यः अन्यदर्शनेनान्यस्य दृष्टमशक्यत्वात् । न हि घटे दृष्टे पटो दृष्टो भवतीति । अकार्य
कुं अन्यथा तयोरभेदापत्तेः । न द्वितीयः आत्मानात्मनोर्विरोधात् परमार्थस्यात्मानात्मनोरेकरूपत्वेनेत्यादिनाभिषेधितुमशक्य रामः ।
त्वात्तयालाबाद्धपपत्तेश्च अन्यथा आत्मनोऽपि बाधितत्वापत्तेः स्यादेवावशिष्यते तस्मादात्मदर्शने न सर्वं दृष्टं भवतीत्यु

पपन्नं नैष दोषः। आत्मस्वैव द्वैते तस्य भ्रान्तानाम्पायत्वात्। आत्मन्येतत्क्रमात्सर्वं दृष्टे दृष्टं श्रुते श्रुतं। आत्मसत्तातिरि
क्तायां द्वैतसत्ताया अभावादात्मनि दृष्टे सर्वं द्वैतं दृष्टं भवति यथा रज्जुस्वरूपे दृष्टे तत्राध्यस्तानां सर्पदण्डादीनां
स्वरूपं दृष्टं भवति तद्वत्। तस्मात् आत्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीति नानुपपन्नं। अत एव विधिनिषेधशास्त्रयोरपि नानुपप
त्तिः। यथा इदं सर्वं यदयमात्मा। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ब्रह्म वा इदमग्र आसी
त्। अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति। यच्च किंचित् सर्वं आत्मैवाभूत्। नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं इत्यादि विधिशास्त्रं।
तथा निषेधशास्त्रमपि नेह नानास्ति किंचन। अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति। अतोन्य
दार्त्तं नतु द्वितीयमस्ति नैव द्वैतं किंचन। नासीत् नासदासीन्नो सदासीत् इत्यादि। भवति हि लोके रज्जौ सगाय भा
सिनं प्रत्युपदेश इदं सर्वं रज्जुरिति नेह सर्पादिरस्तीति। तथा भ्रान्तं प्रत्युपदेशयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति वेत् स
घप्रभयोरेकार्थत्वमेव तथापि विधिश्लेषणिकश्चिदतिशयः। तत्र हि परिदृश्यमानानां यासत्तासाक्षात्मैवेत्युक्ते

सिद्ध तदन्यत्वात्स्वात्मैवपरिह र्यइतिसाक्षाद्वेदाविर्नेयतिनिनिषेधैर्थान्निषेधाधिष्ठानतया। कथंतर्ह्यात्मप्रवृत्तं
विधिनैवप्रवृत्तप्रार्थस्थापर्य्यवसितत्वादितिचेत्न।अधिकारिभेदेनोभयोरुपयोगात्।कश्चिदधिकारीसंसारदुःखेनात्मतत्वंतमु
पहतचेतास्तञ्जिज्ञासुमेवप्रथमतःकामयतेतंप्रत्यादौनिषेधवाक्यमेवोपयुक्तंविधिवाक्यंतुपश्चात्तस्यात्मप्राप्त्या
३९ रोप्यमिथ्याकंपमानंप्रतिनायंसर्प्पइतिनिषेधएवादौनतुविधिः।अयंतत्रत्वद्धियः किमस्यजगतस्तत्वमित्यपेक्षि
तमतेतंप्रतिइदंसर्वंयदयमात्मेत्येवोत्तरंन्याय्यंनिषेधस्तुपश्चात्।यथासर्प्पमध्यस्यतत्प्रतीकारज्ञानान्निर्भयःप्र
ष्टतिकिमिदंपुरोवर्त्तीतितंप्रतिरज्जुरित्येवोत्तरंनतुनिषेधः।तस्मादवस्थाभेदेनोभयोरुपयोगान्नकस्यापिवै
यर्थ्यमतोविधिनिषेधाभ्यांपरिशिष्टःसच्चिदानंदःप्रत्यगात्मेतिसिद्धं।ननुतथापिकोऽसौद्वैतद्रष्टात्मविनिश्चि ३९
श्चितइतिचेत्।यश्चायंपृच्छसिकोहमितिचेतनोऽस्त्येव।एवंतर्हिब्रह्मणोविकारित्वापत्तिरितिचेत्न।अविकारत्वेन
तद्दृष्टिविनाशःद्वैतस्यकल्पितत्वात्कस्यापिनिषिद्धत्वात्।नहियत्राध्यस्तंतत्कस्यापितत्परिणामः।यथाऽनस्त्वंगतत्वेः राम।

स्यावैलक्षण्यं दृष्टिरेवेति चेत् तर्हि ग्राह्यग्राहकविवेके दृष्टिरेव परिणामोऽस्तु तदतिरिक्तद्रष्टा भावात् अर्थमिति
चेत् न दृष्टेः फलरूपायाः आत्मस्वरूपातिरेकाभावेन तत्परिणामत्वानुपपत्तेः न हि स्वयं स्वस्य परिणामः कार्त्स्न्यैकदे
२७ शविकल्पेन परिणामपक्षानुपपत्तेश्च न तु विवर्त्तपक्षेऽप्ययं दोषः समान इति चेत् न विवर्त्तस्वरूपापरिज्ञानात्
न त्वधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तो विवर्त्तो नाम किंचिद्वस्त्वस्ति यदाश्रितपक्षकार्त्स्न्यैकदेशविकल्पावतारः स्यात् किं
त्वधिष्ठानमेव दोषवशाद्विलक्षणाकारेणावभासमानं विवर्त्त इत्युच्यते स एव विलक्षणाकारः कल्प्य इति चेत् वस्तु
तो न कस्यापि अधिष्ठाने तस्य बाधात् अन्यत्राप्रतीतेः अन्यथान्तरेणासत्ख्यातिमुत्पादनमेवैतदिति चेत् न ख्याते
रप्यपलापात् असत्ख्यातिवादिना चार्वाकेण तथानभ्युपगमात् सर्वशून्यवादित्वमुपपूर्वं निरस्तत्वाच्च किं
मिदं ख्यातेरधिष्ठानत्वमिति चेत् वस्तुतो निष्प्रकारिकायाः सप्रकारकत्वेन ज्ञानमेवेति दृष्टहानात् तस्यैव सप्रकारकस्य स्व
रूपं कल्प्यमिति चेत् वस्तुतो निर्विकल्पकख्यातिस्वरूपमेव तथैव तर्हि कल्पितव्यमिति चेत् उचितमेतद्धि तस्य न तु

सिद्धा श्रोतस्यतस्य भ्रांतत्वादेव किं तेनाधिकं प्रतीतमिति चेत् । न किमपि । कथमसौ भ्रान्त इति चेत् । अन्यप्रतीते र
न्यविषयत्वाभिमानादेव यथा लोके रज्जुभ्रमेतिसर्प्पं प्रतिमन्यते । धंसर्प इति । कोसावभिमान इति चेत् नु परमार्थक्षित
४० विषयस्य भासमानस्याप्यसत्वनिश्चयः । यदि वस्तुतो रज्जुप्रत्यय एव कथं तर्हि सर्प्पोल्लेखित्वात् प्रत्ययस्य रिक्त
रतीति चेत् । आकारसाम्यात् दोषवशात् चेति ब्रूमः । अत एव बाधोत्तरमन्यते रज्जुरे वमया प्रतिपन्नेति । तत्रापि किंप्र
र्योन प्रतिपन्न एवं कः संशयः । एवं तर्हि भवदभिरोध इति चेन्न प्रांतानुभवविरोधस्याविरोधात् । तस्य किं प्रतीतं कि
न प्रतीतमिति विवेकविरहात् । अर्थान्तरस्य तत्त्वस्य भावाभावेनानुभवविरोधाभावात् । न चैवं सति अधिष्ठानं तत्प्रती ४०
तिश्चेति द्वयमेव दृष्टान्ते अतिरिक्तप्रतीतिप्रसक्तत्वाद्ययेः रमव्यस्यानुत्पादनानूद्रष्टीतिके उक्ताधिष्ठानमात्मा तत्प्रतीति
श्च द्वयमप्यात्मैकस्वयंप्रकाशप्रतीत्यन्तरानपेक्षमात्रस्तथा च न तदतिरिक्तस्य विवर्त्तस्य दर्शयितुमशक्यतया म रामः
तं विवर्त्तवादेन ततोः तिरस्कृतः स्वसिद्धान्तपरित्याग इति चेन्न तस्य बालव्युत्पत्तिमात्रप्रयोजनतया उपनिषत्तात्पर्या

विषयत्वात् अन्यथा विपरीतदृष्टेरेवाद्वैतापत्तेः मिथ्यैवसा दृष्टिरिति चेत । किमिदं मिथ्यात्वं त्रैकालिकासत्त्वं वा
सत्त्वाविशेषेपि कदाचित्प्रतीयमानत्वं वा नाद्यः इष्टापत्तेः न द्वितीयः तत्प्रतीत्यैवाद्वैतद् तेस्मादवस्थात्वासासे
तत्प्रतीतिरिति चेन्न तस्यासत्त्वात् असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः साक्षिणः कदाचित्कत्वानुपपत्तेः किंवात्म
नोद्वैतदृष्टिः प्रमाणसिद्धा भ्रांतिसिद्धा वा नाद्यः अद्वैतागमविरोधात् नेतरः भ्रांतिसिद्धपदार्थस्य सत्त्वनियमा
त् अन्यथा भ्रांतित्वानुपपत्तेः तथा चात्मनो द्वैतदृष्टिः कदाचिदपि नास्त्येव तया वस्तुतः यद्वैतन्न पश्यति पश्ये
तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिश्रुत्यात्मनो विलुप्तदृष्टिस्वभावस्याद्वैतदृष्टिं वारयति बालादिप्रति विवर्त्तोयं यद्ब्रह्मण
सकलं जगत । अविवर्त्तितमानंदं आस्थिताः कृतिनः सदेति स्मृतिरपि आत्मनो द्वैतदर्शनाभावमनुमन्यते न चात्म
नो द्वैतदर्शनाभावे नित्यमुक्तस्यासंसारिणः शास्त्रसाध्यप्रयोजनस्यानुपपत्तया शास्त्रानर्थक्यप्रसंग इति चेन्न नित्यमु
क्तस्यैवासंसारिणो तत्त्वासत्संसारनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः । अर्पितस्यतो नित्यनिवृत्ततया तत्शास्त्र

सिद्ध व्याघातेनानर्थक इति चेन्न । स्वल्पापि तुल्यत्वात् । न हि स्वप्नविवर्त्यप्रतिशास्त्रमिति क्वचिद्दृष्टं । अनिर्वचनीयं निवर्त्यं शा
स्त्रमिति चेन्न तत्राप्यदर्शनस्य तुल्यत्वात् । न च अनिर्वचनीयं निवर्त्तेत इष्टस्य प्रतिपत्तेः फलमस्ति । तस्माद्विशुद्ध
स्य विशुद्धस्य तेन निवर्त्तनं वा निवर्त्तेत इत्यादिशास्त्रादत्यंतासत्संसारनिवर्त्तकत्वेनैव शास्त्रप्रामाण्यं । निष्प्रपंचोऽप
४१ रिपीडितं जगद्धि भ्रमं तुदति वाक्यजा मतिः । वासुदेवनिहतं धनंजयो हंति कौरवकुलं यथाद्भुतः इति स्मृतेर
पि जगदात्मकस्य विभ्रमस्य नित्यबोधस्वभावस्यात्मनः स्वरूपपर्यालोचनायां तामसत्वमेवाह किं च ब्रह्मातिरिक्तशा
स्त्रस्य सत्यमस्तीति ये मन्यंते तेषां स्वप्रतिज्ञव तथा शास्त्रप्रामाण्यप्रसंगो दोषः तस्य प्रमाणैकस्थमात्रवचा इत्येतन्म ४१
तिसद्द्वैतमेवास्ति द्वैतवादिनां निजिज्ञासा इत्यनिकथ्यमप्रयं दोषः स्यात्तैः शास्त्रस्य वा तत्प्रामाण्यस्य वा ब्रह्माति
रिक्तस्यानभ्युपगमात् अन्यथा तान्याभेवाद्वैतज्ञतिः स्यात् न वेदप्रामाण्यानभ्युपगमेषां पांडवप्रसंगः तदप्रा राम
माण्यस्याप्यनभ्युपगमात् न च वेदप्रामाण्यानभ्युपगमे द्वैतस्याप्रामाणिकत्वप्रसंगो दोषः द्वैतदर्शिनं प्रति प्र

माणाधीनसिद्धिकत्वे तस्य दोषत्वात्। न च द्वैतादर्शित्वं किमात्मनो धर्मः स्वभावो वा नाद्यः द्वैतापत्तेः नेतरः द्वैतज्ञानतस्य
सर्वस्य स्वतः सिद्धिप्रसंगादिति विवेकश्रुतिदृष्टान्तस्य स्वरूपानुरोधेन द्वैत ज्ञानस्य सर्वस्य तुच्छत्वाच्चात् न हि तुच्छस्य स्वतः सिद्धिः
संभवति तस्य निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य स्वतः परतो वा सेतुमथ कन्याचात्रोन चात्मापि तस्य तुच्छतां तद्दर्शनस्य च तुच्छत्वं
लौकिकानामपि मतं परीक्षकाणां वा नाद्यः तेषामबाधितचक्षुर्द्वैतज्ञानाव्याहतत्वात् तुच्छत्वस्य द्वैतनिरस्तत्वात् नेतरः
परीक्षकाणां सर्वेषामेकमत्याभावात् सर्वशून्यवादिना निःशेषप्रमाणप्रमेयापलापिना प्रामाणिकेनाशेषस्य तुच्छ
त्वस्वीकारात् तद्विरुद्धस्य नित्यानित्यविज्ञानेन सार्वविदिकैर्वा दाविनुकस्य तस्यासीद्वरपाक्कणाभुगादिभिः स्वीकारात् त
द्विरुद्धस्य च सर्वदा सर्वेषां च स्यात् सांख्यादिभिरभ्युपगमात्। तस्मात् परीक्षकाणामपि सर्वेषां परस्परं विप्रतिपत्तेरला
तिरिक्तस्य सर्वस्य तुच्छत्वस्य संप्रतिपन्नमेव न तथा लौकिकपरीक्षकविरुद्धं जगत्तुच्छत्वं कथमं गीकारयथमध्यारोपहृ
नव परीक्षकाणामपि प्रत्येकं परस्परविरुद्धतया लौकिकपरीक्षकविरुद्धत्वे वेति वा व्यंतावतापीके कांक्षीकारस्य तत्रत्या

सिद्धा ग्राहकत्वात् । उक्तं चैतदस्माभिस्तात्पर्येनवाचापि ममांसकि रोऽस्त्वेवेति वाच्यं । तथा प्रामाणिकत्वात् । उक्तं च ग्राहकप्रमाणान्त-
रात्तत्परीक्षकाणामपि परस्परविरुद्धानां मध्ये कस्य मतं समीचीनं कस्य वा समीचीनमिति विनिगमकाभावादे-
५१ कमपि न प्रामाणिकमिति वाच्यं । नित्यनिर्दुष्टवेदमूलकत्वेनावाधकत्वादिश्वे पातञ्जलप्रभृतिमतं वेदमूलं तद्बाह्यं स्वत-
न्त्राश्रितत्वादप्रयथापाखण्डानां मतं । हन्त तर्ह्येतेषामपि मध्ये कस्यैव विश्वासस्तेन श्रुतिसिद्धमेव मतमदुष्टत्वात्तदित- ५३
रतुल्यमेवाप्रामाणिकत्वात् श्रुतिविरुद्धत्वाच्च । श्रुतिस्तु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति
किंचन स एष नेति नेति । अथ तस्याः प्रमादेशो मात्रश्चतुर्थः । अव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत इत्येवंप्रकारिका सजाती-
यविजातीयस्वगतभेदरहितं प्रतिपाद्यस्वरूपमात्मानं बोधयन्ती आत्मातिरिक्तस्य सर्वस्य तुच्छत्वं मिथ्यात्वं तेन तदतिरिक्तस्य कथं- ५१
चिदपि सत्त्वे द्वैतस्याबाधात् प्रसंगात् । तस्मादज्ञानात् तत्कार्यं च तुच्छमतमेवेति तदुक्तं गौडैः । उक्तं । निर्वचनीया च या वाच्या वेदैः १०
त्रिधा ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः । वासिष्ठोऽपि समेवार्थमाश्रित्य वदाह । अहो तु विचित्रं यत् सत्यं राम ।

ञ्जनतद्विस्मृतं चरणं॥ यदस्यामविद्यायाम्यंत तत्पुरः परिकल्पितं तथा॥ अहो तु चित्रं परमो द्वैतं वेद्यास्तं च निरुद्ध्यः॥ अवि
द्यमानाया विद्यातया विश्वं विलीकृतं। तस्माद्द्वैतनदर्शनयोर्युद्धत्वात्तस्मात् शुद्धद्वृत्तकृद्धभावपरिक्षणं। नस्यात्मनो
दृष्टद्वद्धमुपपन्नतरं॥ तथा च श्रुतिः॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥
तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरंजनं॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवं॥ निर्विकल्पमनंतं च हेतुदृष्टांतवर्जि
तं॥ अप्रमेयमनादिं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः॥ इत्येवमादिकात्मनोऽद्वैतदर्शनश्रुत्यर्थमेवाहा तस्मात् सत्यं ज्ञानमन
तं ब्रह्म पूर्णानंदविग्रहं॥ मां च वर्णाश्रमात्मानं विनिश्चित्य विमुच्यते॥ न वैतादृश्यात्मज्ञानं न जायत एवेति वांप्रतेमा धनकष्ट
यसंपन्नस्य विविदिषोर्मननिदिध्यासनाभ्यासपूर्वकतत् श्रवणात्तु ध्यानसमनंतरमेव तदुत्पत्तिदर्शनात्। अन्यथा तादृशात्म
प्रतिपादिकागमाप्रामाण्यप्रसंगः॥ न च जातमपि ज्ञानं साधनांतरापेक्षया फलदानाय विलंबत इति वाच्यं तद्द्वैततत्पश्यद
र्षिर्वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतौ आत्मज्ञानतत्फलयोः समानकालत्वनिर्देशा॥

सिद्धा तूमध्येसाधनान्तरकालविलंबयोरभावप्रतिपत्तेः। तमेव विदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिसाध
नांतरप्रतिषेधश्रवणात्‌ वत्तस्मात्‌तत्संन्यासात्मज्ञात्तमेवामृतत्वसाधनंयत्नतःसंपादनीयंतदभावेयतोमहतीविनष्टिः।
श्रूयतेइहचेदवेदीर्महतीविनष्टिस्तत्र।उत्पन्नेवब्रह्मात्मविज्ञानेविदुषःफलेनसहविद्योऽकारःसमर्प्यते।विद्याविद्यस्मय
४२ हेणापिद्विलंफलंवस्तुद्वैप्रराज्ञकृष्णोत्तममतमस्तुनिधिपाप्तुंजाद्विषीकामिनी।कोशातकारणमाप्प्यंरूपविलासतपसा
मिनिःसंशयंकाशीदृष्टिनविष्यतिकाजगतःसंसारदुःखोदधिः।परमात्मानिविश्वमिवसर्वमिदंद्वितीयंतिष्ठामिनिष्कल
चिदेकवपुष्यनंतो।आत्मानमद्वयमनंतमुच्छ्वेकरूपंपरपामिदम्बरशनामिवप्रपंचो।अद्वैतमप्यनुभवापिकस्य
चित्वकल्पंशरीरमाहिनीनिर्वचनीयवदीतो।एवंबजीवनमिवप्रतिभासनंवनिःश्रेयसाधिगमनंवसमसमसिद्धं।आश्चर्यमद्य ४२
ममभातिकथंद्वितीयंनिस्त्रैनिरस्यनिखिलाशिवबितप्रकाशे।आसीदुरेतिकिमिमाःश्रुतयोनसर्वंयेनद्वितीयम
नवत्रिभिरप्रहृतो।एवंश्रीआचार्यप्रसादादपरोक्षीकृतब्रह्मा।मतचस्पक्षभक्तानिनयापिस्मर्यंते।तोपीयंवि रामः।

धालायतएवतथाहियस्मादर्पकेजसमाश्रयणंविनामेसन्न्राप्यसात्रिवमरःपुत्रघःपुरासीतांयस्मादपश्च्यपु
मलाश्रयणादिदानीमासीन्नवाक्षिन प्रविघ्नतिनेस्तुद्धिः।यस्मात्स्वरूपापरवशोममहद्भिःकिंस्वेमारो
गामपनेतुमभिप्रवृत्तः।तस्माद्वर्षक नरकं:शिरसादधानस्तामाशरीर पतनादहमप्युपाये न त्वविर्येषुघे अविधे
यमर्दैपि कथंसंसारस्येहलोकपरलोकसंवारलक्षणस्यनानाविघयोनिप्राप्तिपरिहाराभ्यामनेकविघदुःख
संकुलस्यनिवृत्तिःस्यात्तद्धेतोःकाम्यकर्म्मादेस्तद्वस्तुत्वात्।नवाविघानिवृत्त्यातदुपादेयस्यापिसर्वस्यनिवृ
त्तिरावश्यकीतिवाच्यं।वैशेषिकाणांउपादानेनिवृत्तेपिगुणकार्य्यावस्थानवदनिवृत्तिर्थकायादुरयकूपत्वा
तूनवद्गुणांतरेनेस्थत्येवेतिनदोषः।ततगुणवत्तदुत्तरगुणेप्यनुपपत्त्यभावस्यापितुमातुंशक्यत्वात्तस्मादहमात्मेति
वृत्तेपिसंसारोननिवर्तिष्यतेप्रमाणानांवादितिव्यर्थःप्रयासःमैवं।कर्म्ममूलमनर्थानांतद्वयदानेनवाध्यते।
क्षीयंतेवास्यकर्म्माणितथावश्रुतिशासनात्।ज्ञानेजातेपिकर्म्ममूलकःसंसारोऽनुवर्तिष्यतइतियदुक्तंतत्राह

सिद्धा विद्यावतः कर्म्मणोपि ज्ञानेन बाधितत्वात्। तत्र अविद्यावत्कार्य्येणापि विद्याया विरोधित्वाविशेषात्। न हि सम
वन्निरज्जुसर्पाज्ञानकारेण तदविद्यानिवृत्तौ तत्कार्य्यसर्प्पाद्यनुवर्त्तते इति। न च यतो ज्ञानस्यैव ज्ञानं निवर्त्तकमि
त्यवधारणं शास्त्रकाराणामेवं सम्प्रसमंजसमिति वाच्यं। अज्ञानकार्य्यस्याप्यज्ञानाव्यतिरेकात्। तदभावे तत्सद्यात्तु
४४ पलंभात्। न वात्र प्रमाणाभावः। भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्व्वसंशयाः। क्षीयंते चास्य कर्म्माणि तस्मिन्दृष्टे
परावरे इति श्रुतेः। न चैतद्वाक्यं कं... कर्म्म निरर्थकपरमेवेति वाच्यं कर्म्मशब्दस्य संकोचे प्रमाणाभावात् विद्यास
मर्थ्यस्य बोधयत्वस्याश्च ब्रह्मणः कवचित्तानंश्चायदेशिकस्य र्वेक। बुद्धिपूर्वकृतं तेषां यं कश्चिद्ददाति ब्रह्मविद्वि
त्यत्र बुद्धिपूर्वकृतमपि यस्य। पिशस्त्रना नेनदाहस्मरणात्। यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन। ज्ञानाग्निः ४४
सर्वकर्म्माणि भस्मसात्कुरुते तथा इत्यत्र सर्वशब्देनाशेषं बुद्धिपूर्वकृतं पापं गृहीत्वा तस्य सर्व्वस्य ज्ञानाग्निना दाहस्य भगवता रामः।
प्युक्तत्वात्। न किंच यस्य दर्शनमात्रादन्येषामपि पापक्षयो जायते का कथा तस्य ब्रह्मीभूतस्य पापक्षये। तदाह ...
ना २

सिं६५

सिद्धा रवशिष्टः॥ यस्याभवपर्य्यंतंतत्वेबुद्धिःप्रवर्त्ततेतद्दृष्टोपिवरःसर्वैर्मुच्यंतेसर्वपातकैः॥ तथाकल्पा॥ विश्वस्येदेवत्वम
पिब्रह्मविदःसमर्प्पितं॥ कुलंपवित्रंजननीकृतार्था विश्वंभरापुण्यवतीचतेन॥ अपारसंवित्सुखसागरेस्मिन्लीनंप
४५ रेब्रह्मणियस्यचेतः॥ तस्माद्यथोक्तब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनकृतकृत्योभवती तिनात्रविवदितव्यमिति॥ ॥गुणिनोगु
णिनायततामुपेत्य॥ शुद्धये ... तापकाशयतिना सिद्धांतमुक्तावली॥ अद्वैतानंदसंदोहसत्पदानादिलक्षणा॥ना
रायणसमासक्ताश्रियेसापत्य ... चेता॥ स्फुरणप्रकाशरचितामद्वैततिमिरापहा॥ वादीभकुंभनिर्भेदेदंष्ट्राधरीस्फु
तावेदांतसारसर्वस्वमहोयमनुभ ... नैः॥ अशेषेणामयोक्तंतत्सुप्रबोध्यमप्ययत्नतः॥ ॥स्नातंतेनसमस्ततीर्थसलिलेःसर्वा
पिदत्तावनिर्यज्ञानांचकृतंसहस्रमखिलादेवाश्चसंपूजिताः॥ संसाराच्चसमुद्धृताःस्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ॥ यस्य
ब्रह्मविचारणे ... क्षणमपिस्थैर्य्यंमनःकृष्ण॥ ॥इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीज्ञानानंदपूज्यपादशिष्यश्रीप्रकाशानं ४५
दविरचितासिद्धांतमुक्तावलीसमाप्ता॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥संवत्॥ १८९५॥ समयेकार्त्तिकाशुदि ७ मंगले॥ ॥ राम॥

पुयात् २ ... ६४५ ता॥ २